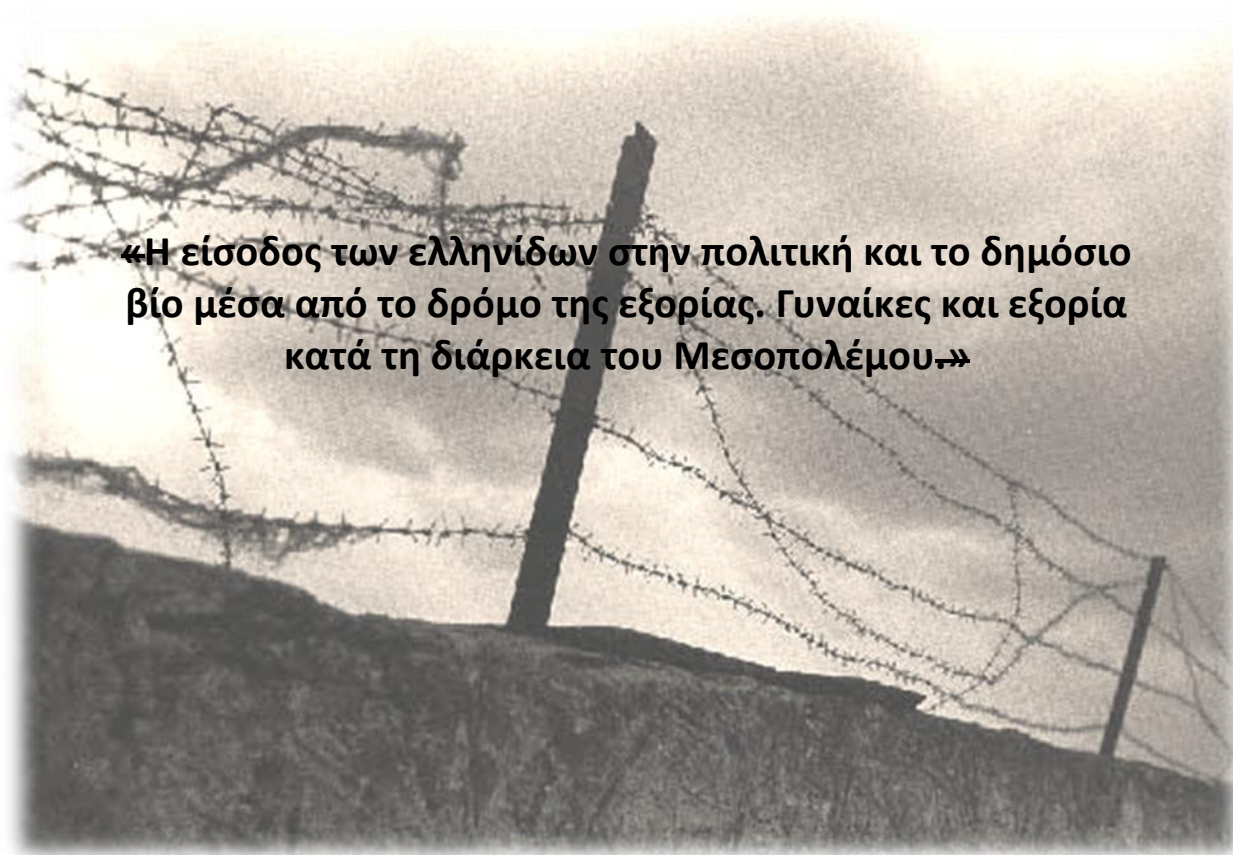




**ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
Π.Μ.Σ. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ**

Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης



**«Η είσοδος των ελληνίδων στην πολιτική και το δημόσιο
βίο μέσα από το δρόμο της εξορίας. Γυναίκες και εξορία
κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου»**

Τσέα Ευτυχία Α.Μ. 15523

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- **Θεοδωρίδης Γεώργιος:** Λέκτορας Νεώτερης και Σύγχρονης Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας της Ευρώπης. Επιβλέπων.
- **Νικολακόπουλος Ηλίας:** Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης. Μέλος.
- **Καραμανωλάκης Βαγγέλης:** Επίκουρος Καθηγητής Θεωρίας της Ιστορίας και Ιστοριογραφίας. Μέλος.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2017

**Απ' τα μπουντρούμια και την εξορία
η νέα του κόσμου ξεκινά Ιστορία.**

Κώστας Βάρναλης – Άγιος Ευστράτιος 1935

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	4
Συντομογραφίες	6
Εισαγωγή.....	7
Κεφάλαιο 1 ^ο	10
Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου του Μεσοπολέμου από το 1922 έως το 1941	10
Κεφάλαιο 2 ^ο	19
Η θέση της γυναίκας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου	19
Κεφάλαιο 3 ^ο	26
Η ιστορία και εξέλιξη της εξορίας των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα μέχρι τη Γερμανική κατοχή.	26
Κεφάλαιο 4 ^ο	34
Γυναίκες και εξορία κατά το Μεσοπόλεμο	34
4.1. Γυναικεία εξορία πριν το Ιδιώνυμο του 1929.....	34
4.2. Γυναίκες εξόριστες και φυλακισμένες από το Ιδιώνυμο του 1929 έως την 4 ^η Αυγούστου 1936	37
4.3. Γυναίκες εξόριστες κατά τη μεταξική δικτατορία έως το 1942	55
Επίλογος.....	74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	76
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	81

Ευχαριστίες

Όταν ξεκίνησα το μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Πολιτική Επιστήμη και Κοινωνιολογία», ήξερα ότι ερευνητικά ήθελα να ασχοληθώ με ένα θέμα που να αφορά την κοινωνική ομάδα των γυναικών και την ιστορία τους. Έψαχνα να βρω γυναίκες που δεν είχαν ποτέ την ευκαιρία να μιλήσουν, να πουν την ιστορία τους, κυρίως γιατί τους στερήθηκε αυτό το δικαίωμα και έτσι πέρασαν στη λήθη. Τελικά η ευκαιρία μου δόθηκε μέσα από ένα εργαστήριο των ΑΣΚΙ με θέμα τον ελληνικό μεσοπόλεμο. Μέσα από ένα υπέροχο σεμινάριο αποφάσισα να ασχοληθώ με τις γυναίκες που εξορίστηκαν κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Εντούτοις η εργασία αυτή θα ήταν πολύ δύσκολο να ολοκληρωθεί, χωρίς τη στήριξη ορισμένων ανθρώπων.

Οφείλω να ευχαριστήσω την τριμελή επιτροπή για την καθοριστική συμβολή της στην έρευνα και τη συγγραφή της. Τον κ. Ηλία Νικολακόπουλο, ομότιμο καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης, ο οποίος με καθοδήγησε στην αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα και στην προσέγγιση ζητημάτων που αφορούσαν την πολιτική και κοινωνική ιστορία του Μεσοπολέμου. Τον κ. Γιώργο Θεοδωρίδη, λέκτορα Νεώτερης και Σύγχρονης Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας της Ευρώπης, ο οποίος με κατηύθυνε στην απόπειρά μου να θεμελιώσω την επιχειρηματολογία μου και τον κ. Βαγγέλη Καραμανωλάκη, επίκουρο Καθηγητή Θεωρίας της Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, ο οποίος μου επισήμανε τις μεθοδολογικές αρχές για τη συγκέντρωση, τη μελέτη και την επεξεργασία του ερευνητικού υλικού, που αφορά κυρίως τον τύπο της εποχής. Επιπλέον θα ήθελα να ευχαριστήσω την κα. Κατερίνα Δέδε, ερευνήτρια του ΕΙΕ, για τις πολύτιμες συμβουλές της σχετικά με την έρευνα που αφορά τον τοπικό τύπο της εποχής, τον κ. Λεωνίδα Καλλιβερετάκη, ερευνητή του ΕΙΕ, για τις πολύτιμες συμβουλές του, καθώς και τους κ. Σωτήρη Ριζά και Τάσο Σακκελαρόπουλο. Ευχαριστώ επίσης τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) για το έργο τους και την ανεκτίμητη προσφορά τους στην ακαδημαϊκή έρευνα. Ιδιαίτερα την κα Αγγελική Χριστοδούλου, που με βοήθησε στα πρώτα βήματα της έρευνας μου.

Αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω τα μέλη ΣΕΠ του ΕΑΠ κ. Γεράσιμο Παγκράτη, αναπληρωτή καθηγητή Ιταλικής Ιστορίας και Πολιτισμού, κα Ελένη Μανωλακάκη, επίκουρη καθηγήτρια Φιλοσοφίας της Γλώσσας, κα- Δρακοπούλου Ευγενία, ερευνήτρια του ΕΙΕ και κ. Νίκο Φωτόπουλο, επίκουρο καθηγητή Κοινωνιολογίας των Πολιτισμικών και Εκπαιδευτικών Πρακτικών για την εμπιστοσύνη

και τη στήριξή τους. Η διανοητική στάση τους και η αγάπη τους για την επιστήμη και την έρευνα αποτέλεσαν έμπνευση για εμένα.

Στους φίλους και συναδέρφους Αιμιλία Βήλου, υποψήφια διδάκτορα στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και Αλίκη Κοτζαμπασάκη, μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ για τη βοήθεια που μου πρόσφεραν, την υποστήριξη και τη διαρκή, σταθερή τους ενθάρρυνση. Θα ήθελα επιπλέον να ευχαριστήσω το φίλο και μέχρι τώρα συνοδοιπόρο στην ακαδημαϊκή μου πορεία Αλέξανδρο Τσατσαρούνο, απόφοιτο του ΠΜΣ πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνιολογίας, για την υπομονή, τις συμβουλές, τη στήριξη και πάνω από όλα τις κοινές εμπειρίες που μοιραστήκαμε.

Τέλος ευχαριστώ την οικογένεια μου που βρίσκεται πάντα δίπλα μου σε κάθε μικρό και μεγάλο μου βήμα. Τους ευχαριστώ για τη αμέριστη υπομονή, στήριξη και αγάπη που μου έδωσε την δύναμη να ολοκληρώσω την προσπάθεια μου.

Συντομογραφίες

ΚΚΕ = Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

ΚΟΥΜΝΖ = Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο Εθνικών Μειονοτήτων

ΚΕ = Κεντρική Επιτροπή

ΟΚΝΕ = Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος

ΚΟΜΕΠ = Κομμουνιστική Επιθεώρηση

ΣΕΚΕ = Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος

ΟΣΠΕΦ = Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξόριστων Φολεγάνδρου

ΟΣΠΕΑ = Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξόριστων Ανάφης

ΕΣΣΔ = Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

ΕΒΕ = Εργατική Βοήθεια Ελλάδος

ΟΣΠΕ = Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξόριστων

ΕΑΜ = Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΛΑΣ = Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΓΣΕΕ = Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος

ΕΠΟΝ = Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

ΕΑ= Εθνική Αλληλεγγύη

ΥΝ = Υποχρεωτικός Νόμος

ΑΝ = Αναγκαστικός Νόμος

ΕΛΑΝ= Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό

Εισαγωγή

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, που χρονολογείται μετά το πέρας του Α Παγκοσμίου Πολέμου και της Οκτωβριανής Επανάστασης, θα αναδειχθούν πολιτικές δυνάμεις που θα διχάσουν ολόκληρη την ανθρωπότητα και θα συνεχίζουν να επιδρούν στην εξέλιξη της παγκόσμιας ιστορίας. Στο πλαίσιο της ανάδυσης του κομμουνισμού, του αντικομμουνισμού, αλλά και του φασισμού θα γραφτεί και η ιστορία της εξορίας στην Ελλάδα, αλλά και στην Ευρώπη. Προκειμένου λοιπόν να εξετάσουμε την ιστορία των εκτοπίσεων γενικότερα, και των γυναικών ειδικότερα, στη μεσοπολεμική Ελλάδα, είναι σημαντικό να γίνει αρχικά μια ιστορική πλαίσισωση της συγκεκριμένης περιόδου, ειδικότερα σε ζητήματα που αφορούν τις πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές που συμβαίνουν στη συγκεκριμένη περίοδο.

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου ο φεμινιστικός αγώνας λαμβάνει έναν νέο χαρακτήρα. Οι γυναίκες αντιλαμβάνονται ότι για να επιτευχθούν οι στόχοι τους πρέπει να λειτουργήσουν συλλογικά. Μέσα από τα σωματεία και τα έντυπα τους οι φεμινίστριες προσπαθούν να πείσουν τις άλλες γυναίκες να ξεφύγουν από το στενό πλαίσιο της ατομικής περίπτωσης και πάνω απ' όλα να αποκτήσουν συλλογική συνείδηση.¹ Τα κύρια ζητούμενα του φεμινιστικού κινήματος κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου ήταν η διεκδίκηση ψήφου, η νομοθετική εξίσωση με τους άντρες και η βελτίωση της θέσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Πιο συγκεκριμένα οι φεμινίστριες ζητούσαν να αλλάξει το θεσμικό πλαίσιο που ρύθμιζε την εργασία, την οικογένεια, τη μητρότητα, την εκπαίδευση και την πορνεία, σε όλα τα σημεία που διακρινόταν η ανισότητα.² Ο φεμινιστικός αγώνας, προκειμένου να πετύχει τις παραπάνω διεκδικήσεις, έπρεπε να μείνει αδέσμευτος από κάθε κομματικό έλεγχο. Επιπλέον οι γυναίκες μέσα από τον αγώνα τους θα αποκτούσαν την απαραίτητη πολιτική παιδεία και εμπειρία που θα τους επέτρεπε, μόλις αποκτούσαν τα πολιτικά τους δικαιώματα, να προσδώσουν νέο πνεύμα στις κομματικές διαμάχες και να εξασφαλίσουν την κοινωνική ηρεμία.³ Αν και κατά την περίοδο του μεσοπολέμου οι σοσιαλίστριες και οι κομμουνίστριες δεν αποτελούν χαρακτηριστική τάση του

¹ Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση, 1985, σελ.27.

² Στο ίδιο, σελ. 23.

³ Στο ίδιο, σελ. 28.

γυναικείου κινήματος, με την άνοδο του φασισμού και τον κίνδυνό ενός νέου πολέμου, πολλές πρωτεργάτριες του φεμινιστικού αγώνα προσχωρούν στο ΚΚΕ.⁴

Η ιστορία της διοικητικής εκτόπισης στην Ελλάδα ξεκινάει από το 1870 ως μέτρο καταστολής της ληστείας.⁵ Εντούτοις μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού το μέτρο της εκτόπισης αρχίζει να χρησιμοποιείται ως μέσο εξόντωσης των πολιτικών αντιπάλων της εκάστοτε άρχουσας παράταξης. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ο νόμος του 1871 για την καταστολή της ληστείας, μαζί με τις συμπληρωματικές διατάξεις του, τις τροποποιήσεις, αλλά και νόμοι όπως του 1913, που προέβλεπε την εκτόπιση ατόμων υπόπτων για τη διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας, καθώς και το Ιδιώνυμο του 1929 θα εφαρμοστούν εκτεταμένα.⁶ Για το λόγο αυτό είναι απαραίτητη στην παρούσα μελέτη η αναφορά στην εξέλιξη και στην πολιτική σημασία που έλαβε το μέτρο του εκτοπισμού, καθώς και στις ποινές που επέβαλλε η εκάστοτε κυβέρνηση καθόλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου.

Η ποινή του εκτοπισμού δεν αποτέλεσε ανδρικό προνόμιο. Αρκετές γυναίκες εκτοπίστηκαν πριν τη μεταξική δικτατορία και ακόμα περισσότερες κατά τη διάρκεια της, μολονότι στερούνταν πολιτικών δικαιωμάτων. Καπνεργάτριες, δασκάλες, υφάντρες, φοιτήτριες, εργάτριες ή διανοούμενες τιμωρήθηκαν τόσο για τις ιδέες τους, όσο και για τη δράση τους. Γυναίκες από όλη την Ελλάδα, που μέσα από τις προσωπικές τους ιστορίες θα μπορεί να γίνει ακόμη πιο κατανοητή η έννοια και η ιστορία της εξορίας στην Ελλάδα. Η πολιτικοποίηση της ελληνίδας καθώς και η είσοδος της στον δημόσιο χώρο δεν έγινε με τρόπο ομαλό. Η εξορία αποτέλεσε μέρος του δημόσιου χώρου, κατά συνέπεια, οι γυναίκες ως μη πολιτικές οντότητες μεταφέρθηκαν βίαια στο δημόσιο χώρο, χωρίς δικαιώματα, χωρίς ένα δημοκρατικό θεσμικό πλαίσιο να τις υποστηρίζει, και εγκαινίασαν την πολιτικότητα τους μέσω διωγμών, βίας και απαγορεύσεων ως πολιτικές κρατούμενες πριν καν υπάρξουν πολίτες.

Η παρούσα εργασία, και ειδικότερα το ερευνητικό της κομμάτι που παρατίθεται στο 4^ο κεφάλαιο, έχει στηριχθεί τόσο σε βιβλιογραφικές αναφορές, όσο και σε

⁴ -Στο ίδιο, σελ. 48- 95.

⁵ Margaret Kenna, *Η κοινωνική οργάνωση της κοινωνίας – Πολιτικοί κρατούμενοι στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 33.

⁶ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφ. Γ. Καστανάρας, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 55 – 56.

ανασκόπηση του Τύπου της περιόδου. Πιο συγκεκριμένα, τα υποκεφάλαια, που αναφέρουν τις γυναίκες που εξορίστηκαν πριν από την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας στηρίχθηκαν κυρίως στις εφημερίδες της εποχής. Κυρία πηγή υπήρξε ο Ριζοσπάστης. Εντούτοις τα δημοσιεύματα του Ριζοσπάστη, που παρατίθενται στην παρούσα εργασία, επιβεβαιώνονται, κατά κύριο λόγο και όπου αυτό ήταν εφικτό, και από δημοσιεύματα άλλων εφημερίδων προκειμένου να εξασφαλιστεί η αξιοπιστία της πληροφορίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι όλα, σχεδόν, τα άρθρα ή δημοσιεύματα είναι ανώνυμα. Το υποκεφάλαιο που αναφέρει τις γυναίκες που εξορίστηκαν από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, έχει στηριχθεί τόσο στις γραπτές μαρτυρίες των ίδιων των γυναικών, της Καίτης Ζεύγου, της Μαρίας Καραγιώργη, της Μαργαρίτας Κωτσάκη και της Αυράς Παρτσαλίδου, όσο και σε γραπτές μαρτυρίες αρκετών συνεξόριστων ανδρών. Επιπλέον τις πληροφορίες αυτές επιβεβαιώνει τόσο η μελέτη της Margaret Kennan, που αφορά τους εξόριστους της Ανάφης, όσο και το αφήγημα το Birtles Bert, που παραμένει μια αξιόπιστη αν και παρουσιάζει κάποια ασάφεια, ιδιαίτερα ως προς την ακρίβεια των χρονολογιών.

Κεφάλαιο 1^ο

Το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου του Μεσοπολέμου από το 1922 έως το 1941

Ο μεσοπόλεμος μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια περίοδος ταραγμένη, γεμάτη αντιφάσεις και αλλαγές. Εντούτοις υπήρξε καθοριστική για την πορεία και διαμόρφωση της σύγχρονης παγκόσμιας ιστορίας. Στον απόηχο της Οκτωβριανής Επανάστασης, τόσο η γέννηση του κομμουνισμού, όσο και η άνοδος του φασισμού και του ναζισμού θα αλλάξουν ριζικά τον κόσμο. Η πόλωση ανάμεσα στις επαναστατικές κομμουνιστικές δυνάμεις και στις αντίπαλες αντικομμουνιστικές θα οδηγήσει σε τεράστιες υλικές καταστροφές και εκατομμύρια νεκρούς, πληγωμένους και ξεριζωμένους, αρχικά κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου με τις διώξεις των αντιφρονούντων και θα κορυφωθεί με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίκεντρο των εξελίξεων θα είναι η Ευρώπη.

Μετά το πέρας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου τα περισσότερα μοναρχικά καθεστώτα στην Ευρώπη είχαν καταλυθεί.⁷ Ταυτόχρονα η επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία έδινε την προοπτική ενός εναλλακτικού επαναστατικού καθεστώτος, που στόχευε στην πολιτική και κοινωνική ανατροπή σε παγκόσμια κλίμακα και αποτελούσε μαγνήτη για τις απανταχού επαναστατικές δυνάμεις. Μπροστά στον κομμουνιστικό κίνδυνο οι εθνικιστές ήταν εκείνοι που αρχικά προσπάθησαν να καλύψουν το πολιτικό κενό, συσπειρώνοντας όλες τις αντιμπολσεβικικές δυνάμεις.⁸ Η διασφάλιση από τον σοβιετικό κομμουνισμό και ο επανασχεδιασμός του ευρωπαϊκού χάρτη αποτέλεσαν αλληλεπικαλυπτόμενους στόχους, εφόσον ο πιο άμεσος τρόπος αντιμετώπισης της επαναστατικής Ρωσίας, ήταν ο αποκλεισμός της, προς την Ανατολή, πίσω από μια «ζώνη καραντίνας» αντικομμουνιστικών κρατών.⁹ Εντούτοις όλα τα Ευρωπαϊκά κράτη μετά την επιβίωση της ΕΣΣΔ, αργά ή γρήγορα, θα κληθούν να αντιμετωπίσουν τις νέες πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές εξελίξεις.

Για την Ελλάδα, σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη, ο πόλεμος θα αργήσει να τελειώσει οδηγώντας επιπλέον τη χώρα στον Εθνικό Διχασμό και στα γεγονότα του

⁷ Η αυτοκρατορία των Αψβούργων, η τσαρική Ρωσία, η Οθωμανική αυτοκρατορία.

⁸ Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων – Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914 - 1991*, Αθήνα, Εκδόσεις: Θεμέλιο, 1997, σελ. 49 – 50.

⁹ Στο ίδιο, σελ. 51

1917.¹⁰ Κατά τη δεκαετία 1912 – 22, η Ελλάδα θα βρίσκεται συνεχώς σε εμπόλεμη κατάσταση. Αρχικά με τους δύο Βαλκανικού Πολέμους: ο πρώτος θα ξεκινήσει τον Οκτώβριο του 1912, όπου η Ελλάδα, η Σερβία, η Βουλγαρία και το Μαυροβούνιο θα ενώσουν τις δυνάμεις τους εναντίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ο δεύτερος τον Ιούνιο του 1913, όπου η Ελλάδα και η Σερβία θα αποκρούσουν τη βουλγαρική επίθεση και με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου θα μοιραστούν το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας. Έπειτα, το 1915, η Ελλάδα θα συμμετάσχει στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συμμαχώντας με τις δυνάμεις της Αντάντ και αμέσως μετά, στις 15 Μαΐου του 1919 τα ελληνικά στρατεύματα θα αποβιβαστούν στη Σμύρνη. Τον Αύγουστο του 1920, ένα χρόνο περίπου μετά την απόβαση, θα υπογραφεί η Συνθήκη των Σεβρών, κάνοντας την Ελλάδα, προσωρινά, χώρα των τριών ηπείρων και των πέντε θαλασσών.¹¹

Η Μεγάλη Ιδέα, το πολιτιστικό και εθνικιστικό ιδεώδες που στοίχειωνε την Ελλάδα για περίπου εξήντα χρόνια, φαινόταν να γίνεται πραγματικότητα. Τελικά η Μικρασιατική Καταστροφή, με αποκορύφωμα την καταστροφή της Σμύρνης, που διήρκησε πέντε μέρες από τις 31 Αυγούστου έως της 4 Σεπτεμβρίου 1922,¹² θα γκρεμίσει μια για πάντα το όνειρο των ελλήνων, αφήνοντας πίσω χιλιάδες νεκρούς, μεγάλες υλικές καταστροφές και 1.500.000 πρόσφυγες που θα καταφύγουν στην Ελλάδα.¹³

Η πολεμική περίοδος της δεκαετίας 1912 – 22 θα δημιουργήσει ένα τεράστιο πρόβλημα που θα επηρεάσει την πολιτική, κοινωνική και κατ' επέκταση οικονομική ζωή της χώρας, τον Εθνικό Διχασμό. Πιο συγκεκριμένα με το ξέσπασμα του Α Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα οξύτατο πρόβλημα: την εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό των Συμμαχικών Δυνάμεων ή την τήρηση ουδετερότητας, υπαγορευμένη από την πρόβλεψη για νίκη των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Με βάση τις δύο αντίθετες τάσεις της εξωτερικής πολιτικής,

¹⁰ Η επίσημη είσοδος της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο γίνεται τον Ιούνιο του 1917 σε ιδιαίτερα τεταμένο κλίμα, με το βασιλιά Κωνσταντίνο τον Α΄ να αποσύρεται από το θρόνο αφήνοντας στη θέση του τον δευτερότοκο γιό του Αλέξανδρο και τον Ελευθέριο Βενιζέλο να διαλύει, χωρίς εκλογές, τη Βουλή του 1915 και να ανασυσταίνει νέο βουλευτικό σώμα που ειρωνικά ονομάστηκε «Βουλή των Λαζάρων».

¹¹ Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770 – 2000*, Αθήνα, Εκδόσεις: Κάτοπτρο, 2002, σελ. 306 – 307.

¹² Με το παλαιό ημερολόγιο.

¹³ Αλέξανδρου Δεσποτόπουλου, «Μικρασιατική Καταστροφή», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 34, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σελ. 246 – 247.

αποκρυσταλλώθηκαν δύο πολιτικές παρατάξεις οδηγώντας τη χώρα στο Διχασμό, που επί δύο τουλάχιστον δεκαετίες ταλάνισε την ελληνική κοινωνία και την εγχώρια πολιτική σκηνή προκαλώντας, μεταξύ και άλλων δεινών, τη Μικρασιατική Καταστροφή.¹⁴

Η περίοδος του Μεσοπολέμου, κατά συνέπεια, θα ξεκινήσει για την Ελλάδα με τις χειρότερες συνθήκες τόσο σε πολιτικό, όσο και σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Τα πάθη του Διχασμού και οι συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής θα επηρεάσουν σημαντικά τις ιστορικές εξελίξεις της περιόδου. Αμέσως μετά την ήττα και την επιστροφή των ελληνικών στρατευμάτων στην πατρίδα ξεσπάει στρατιωτικό κίνημα υπό την ηγεσία κυρίως βενιζελικών αλλά και με τη συμμετοχή αντιβενιζελικών αξιωματικών, το οποίο αξιώνει και επιτυγχάνει την παραίτηση του βασιλιά και της κυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα οι συνταγματάρχες Νικόλαος Πλαστήρας, Στυλιανός Γονατάς και ο αντιπλοίαρχος Δημήτριος Φωκάς σχηματίζουν Επαναστατική Επιτροπή και αναλαμβάνουν την εξουσία. Μετά την αποχώρηση του βασιλιά Κωνσταντίνου Α' στην Ιταλία ο Νικόλαος Πλαστήρας αναθέτει τη διεθνή εκπροσώπηση της χώρας στον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Παράλληλα στη γειτονική Ιταλία, στις 28 Οκτωβρίου 1922, οι μελανοχιτώνες άρχισαν να βαδίζουν αργά προς τη Ρώμη με τρένα, φορτηγά και με τα πόδια. Τελικά 26.000 από αυτούς συγκεντρώθηκαν στις παρυφές της πόλης κάτω από τη βροχή, οπλισμένοι μόνο με τα *manganelli*, ένα είδος ροπάλου. Ύστερα από πίεση ο βασιλιάς Vittorio Emanuele ο τρίτος, προσκάλεσε το Μουσολίνι στη Ρώμη για να ηγηθεί ενός καινούργιου κοινοβουλευτικού συνασπισμού. Στις 31 του μηνός οι μελανοχιτώνες εισέρχονται στη Ρώμη σε νικηφόρα παρέλαση. Δεκατρείς άνθρωποι σκοτώθηκαν. Η άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη έχει ήδη ξεκινήσει.¹⁵

Στις 24 Ιουλίου 1923 υπογράφεται η συνθήκη της Λωζάννης, η οποία επικύρωσε την ειρήνη ανάμεσα σε Ελλάδα και Τουρκία. Μία «έντιμος ειρήνη», όπως ονομάστηκε, όπου η ελληνική πλευρά με επίσημο εκπρόσωπο τον Ελευθέριο Βενιζέλο και παρασκηνιακά με την απειλή του στρατού του Έβρου¹⁶ προσπάθησε να περιορίσει

¹⁴ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (από την εισαγωγή), τόμος 34, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σελ. 5

¹⁵ Στάνλεϊ Πέϊν, *Μια Ιστορία του Φασισμού 1914 – 1945*, μετάφραση Κώστας Γεώργας, Αθήνα Εκδόσεις: Φιλίστωρ, 2000, σελ. 166 – 167.

¹⁶ Ο Πάγκαλος με 9.000 – 10.000 άνδρες, τόση ήταν η στρατιά του Έβρου, φρόντισε να πείσει άπαντες ότι και χωρίς τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν δυνατόν να εισβάλει εκ νέου στη Μικρά Ασία.

στο ελάχιστο δυνατό της επιπτώσεις της ήττας.¹⁷ Εντούτοις η συγκαταβατική εγκαθίδρυση της ειρήνης με την Τουρκία δεν οδήγησε σε εξομάλυνση του ελληνικού εσωτερικού πολιτικού τοπίου. Στις 21 Οκτωβρίου ξεσπά στρατιωτικό κίνημα στο οποίο συμμετέχουν όχι μόνο οι δυσαρεστημένοι βενιζελικοί αλλά κι ομάδα αντιβενιζελικών με την εμπλοκή του Ιωάννη Μεταξά, μολονότι η Επαναστατική Κυβέρνηση είχε προκηρύξει εκλογές.¹⁸ Τελικά το στρατιωτικό κίνημα θα κατασταλεί από τις κυβερνητικές δυνάμεις του Πλαστήρα. Ο Μεταξάς θα διαφύγει αρχικά στην Ιταλία και έπειτα στο Παρίσι.¹⁹ Οι ένοπλες δυνάμεις εκκαθαρίζονται από τους βασιλικούς στρατιωτικούς, 1.284 αξιωματικούς που κατηγορήθηκαν ότι τάχθηκαν υπέρ του αντικυβερνητικού κινήματος. Τα αδιάλλακτα βενιζελικά στοιχεία απαιτούν την απομάκρυνση του βασιλιά και την έκπτωση της δυναστείας. Το Δεκέμβριο διεξάγονται εκλογές και το κόμμα των Φιλελευθέρων έρχεται πρώτο με 250 έδρες σε σύνολο 398. Στις 19 Σεπτεμβρίου 1923 ο βασιλιάς, Γεώργιος Β΄, εγκαταλείπει την Ελλάδα, ενώ ο Βενιζέλος επιστέφει στην Ελλάδα και στις 11 Ιανουαρίου 1924 σχηματίζει κυβέρνηση. Στις 13 Απριλίου 1924 η πολιτειακή αλλαγή επικυρώνεται με δημοψήφισμα, που έδωσε 758.472 ψήφους υπέρ της Δημοκρατίας και ποσοστό 69,98%.²⁰

Στις 25 Ιουνίου 1925 επικρατεί το στρατιωτικό κίνημα του Θεόδωρου Πάγκαλου, ο οποίος αν και θα εξασφαλίσει ψήφο εμπιστοσύνης της Συντακτικής Συνέλευσης, δεν θα αρκестεί στο λεγόμενο «κοινοβουλευτικό μανδύα» και θα εγκαθιδρύσει απροκάλυπτη δικτατορία τον Ιανουάριο του 1926.²¹ Η παγκαλική δικτατορία θα ανατραπεί στις 22 Αυγούστου 1926, από στρατιωτικό κίνημα με επικεφαλής τον Γεώργιο Κονδύλη και ο Πάγκαλος συλλαμβάνεται και φυλακίζεται.²² Οι εκλογές που ακολούθησαν το Νοέμβριο του 1926 ήταν οι πρώτες που διεξήχθησαν με αναλογικό σύστημα. Υπερίσχυσε με μικρή διαφορά η βενιζελική παράταξη και για πρώτη φορά το ΚΚΕ, το οποίο κατέβηκε στις εκλογές ως «Ενιαίον εκλογικόν μέτωπον εργατών,

¹⁷ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, Αθήνα, Εκδόσεις: Κάκτος, 1997, σελ. 37 – 39.

¹⁸ Θανάσης Διαμαντόπουλος, «Η Α Ελληνική Δημοκρατία», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1920 – 1930*, Τόμος Α, Αθήνα, Εκδόσεις: Η Καθημερινή, 2017, σελ. 68

¹⁹ Γρηγόριος Δαφνής, ο.π., σελ. 164

²⁰ Αθανάσιος Βερέμης, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 35, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σελ. 11 – 12 – 17.

²¹ Θανάσης Διαμαντόπουλος, ο.π., σελ. 71.

²² Αθανάσιος Βερέμης, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ο.π., σελ. 31.

αγροτών και προσφύγων», έλαβε 41.982 ψήφους (4,38%), εξασφαλίζοντας κοινοβουλευτική εκπροσώπηση με 10 έδρες. Η σύνθεση της νέας Βουλής επέβαλε τη συνεργασία των κομμάτων και των παρατάξεων και το σχηματισμό Οικουμενικής Κυβέρνησης, την οποία τελικά σχημάτισαν οι δύο παρατάξεις του Εθνικού Διχασμού.²³

Το καλοκαίρι του 1928 ο Ελευθέριος Βενιζέλος επανέρχεται στην πολιτική, αναλαμβάνει την ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων και διορίζεται πρωθυπουργός. Θα προκηρύξει εκλογές αλλάζοντας το εκλογικό σύστημα από αναλογικό σε πλειοψηφικό και θα κερδίσει με συντριπτική πλειοψηφία (61,02%) ως επικεφαλής του Εθνικού Συνασπισμού των βενιζελικών.²⁴ Η κυβέρνηση Βενιζέλου είναι η μοναδική καθόλη τη διάρκεια το Μεσοπολέμου που θα εξαντλήσει την τετραετία δίνοντας στη χώρα την πολιτική σταθερότητα που τόσο είχε ανάγκη. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του, ο Βενιζέλος θα επικεντρωθεί σε μια πολιτική βελτίωσης των σχέσεων με τις γειτονικές χώρες. Στην εσωτερική πολιτική ο αυξανόμενος συντηρητισμός του αντικατοπτρίζεται με το νόμο Ν.4229/24 Ιουλίου 1929 «περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», γνωστός και ως Ιδιώνυμο, που στόχευε στη δίωξη των κομμουνιστών,²⁵ αν και το ΚΚΕ στις τελευταίες εκλογές είχε λάβει ποσοστό μόλις 1,41%.²⁶

Την Πέμπτη 29 Οκτωβρίου 1929, η οποία έμεινε γνωστή και ως «Μαύρη Πέμπτη», το χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης καταρρέει. Η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν θα αργήσει να φτάσει και στην Ευρώπη, όπου στις 21 Σεπτεμβρίου 1931 η Μεγάλη Βρετανία εγκαταλείπει τον κανόνα του χρυσού συναλλάγματος και έτσι η Τράπεζα της Ελλάδος αποσυνδέει τη δραχμή από της στερλίνα και τη συνδέει με το δολάριο. Ένα χρόνο αργότερα και πιο συγκεκριμένα στις 16 Απριλίου 1932 η κυβέρνηση κηρύσσει προσωρινά χρεοστάσιο, ύστερα από άρνηση της Κοινωνίας των Εθνών να χορηγήσει νέο δάνειο στην Ελλάδα.²⁷

Στις εκλογές της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932 το Λαϊκό κόμμα και το κόμμα των Φιλελευθέρων σχεδόν ισοψηφούν. Οι Φιλελεύθεροι θα πάρουν 98 έδρες με ποσοστό

²³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 35, ό.π., σελ. 41.

²⁴ Γρηγόριος Δαφνής, ό.π., σελ. 413.

²⁵ Richard Clogg, ό.π., σελ. 133.

²⁶ Γρηγόριος Δαφνής, ό.π., σελ. 413.

²⁷ Νικηφόρος Σταματάκης, *Η Ελλάδα τον 20^ο αιώνα 1930 – 1940*, Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες, 7/11/1999, σελ. 3.

33,42% και οι Λαϊκοί 95 έδρες με ποσοστό 33,80%. Οι κομμουνιστές θα κερδίσουν 10 έδρες με ποσοστό 4,97%. Σχηματίζεται κυβέρνηση μειοψηφίας του Λαϊκού κόμματος υπό την ηγεσία του Παναγή Τσαλδάρη, με τη συμμετοχή του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος του Γεώργιου Κονδύλη και των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά.²⁸ Η κυβέρνηση θα είναι βραχύβια και τελικά θα ανατραπεί στις 13 Ιανουαρίου 1933, όταν ο κυβερνητικός σχηματισμός του Παναγή Τσαλδάρη δεν θα κατορθώσει να πάρει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Σχηματίζεται προσωρινή κυβέρνηση υπό τη ηγεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου και προκηρύσσονται εκλογές.

Στις εκλογές που διεξήχθησαν την 5^η Μαρτίου 1933 το αποτέλεσμα επιβεβαίωσε την αναβίωση της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία δεν πλειοψήφησε σε αριθμό ψήφων αλλά σε αριθμό εδρών. Πιο συγκεκριμένα τα βενιζελικά κόμματα που κατέβηκαν στις εκλογές με την επωνυμία «Εθνικός Συνασπισμός» έλαβαν 528.656 ψήφους (46,32%) έναντι των αντιβενιζελικών κομμάτων που κατέβηκαν με την επωνυμία «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» και έλαβαν 527.200 (46,19%). Εντούτοις εξαιτίας του πλειοψηφικού συστήματος οι αντιβενιζελικοί πήραν 136, ενώ οι βενιζελικοί 110 επί συνόλου 248. Το ΚΚΕ θα πάρει 52.958 ψήφους (4,64%), αλλά θα μείνει εκτός βουλής εφόσον δεν κατόρθωσε να πάρει κάποια έδρα.²⁹

Τα αποτελέσματα των εκλογών δυσaráεστησαν αρκετούς που ήθελαν το Βενιζέλο στην εξουσία. Ανάμεσα του και ο στρατηγός Πλαστήρας που με στρατιωτικό κίνημα επιχείρησε να τα ανατρέψει. Το κίνημα θα αποτύχει και οι βενιζελικοί στρατηγοί θα μεταβιβάσουν την εξουσία στην αντιβενιζελική κυβέρνηση υπό την πρωθυπουργία του Παναγή Τσαλδάρη. Τα έντονα πάθη του Εθνικού Διχασμού θα οδηγήσουν σε μια ακόμη απόπειρα δολοφονίας του Ελευθερίου Βενιζέλου κλονίζοντας ανεπανόρθωτα το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα. Το βράδυ της 6^{ης} Ιουνίου 1933 ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τη σύζυγο του Έλενα Σκυλίτση επέστρεφαν στην Αθήνα από την Κηφισιά. Στο ύψος του Αμαρουσίου, δέχθηκαν επίθεση. Τραυματίστηκε η Έλενα Σκυλίτση, ο οδηγός του Βενιζέλου Ι. Νικολάου και ο σωματοφύλακας του Βενιζέλου Ι. Μαρκάκης, ο οποίος τελικά κατέληξε.³⁰

²⁸ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 567.

²⁹ Στο ίδιο, σελ. 596 – 597.

³⁰ Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 35, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σελ. 57 – 59 – 60 και Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 639 - 640.

Σε κλίμα έντονων αντιπαραθέσεων μεταξύ των δύο πλευρών καθόλη τη διάρκεια του 1934, ήταν πλέον διακριτό ότι η συνεννόηση των δύο αστικών κομμάτων ήταν αδύνατη. Η διάσταση για το Βαλκανικό Σύμφωνο Φιλίας, το ζήτημα της επετηρίδας των αξιωματικών του στρατού, αλλά και ο εκλογικός νόμος, αποτέλεσαν σημεία τριβής για τις δύο παρατάξεις.³¹ Αποκορύφωμα του πολιτικού αδιεξόδου ήταν το στρατιωτικό κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, του οποίου την ηγεσία ανέλαβε ο ίδιος ο Βενιζέλος. Το κίνημα αυτό θα αποτύχει και ο Βενιζέλος, στις 11 Μαρτίου 1935, μαζί με κάποιους από τους κινηματίες θα φύγει από την Ελλάδα πηγαίνοντας αρχικά στην Ιταλία και έπειτα στο Παρίσι, όπου και θα πεθάνει εξόριστος περίπου ένα χρόνο μετά, στις 18 Μαρτίου 1936.³²

Στις 10 Οκτωβρίου 1935, ενώ είχε προκηρυχθεί δημοψήφισμα για το πολιτειακό, ο αρχηγός του επιτελείου Αλέξανδρος Παπάγος, ο υποναύαρχος Οικονόμου και ο πτέραρχος Ρέππας, σε συνεννόηση με τον Κονδύλη, εξαναγκάζουν σε παραίτηση των Τσαλδάρη. Ο Κονδύλης εγκαθιδρύει δικτατορία, καταργεί την αβασίλευτη δημοκρατία και επαναφέρει το σύνταγμα του 1911.³³ Στις 3 Νοεμβρίου διενεργήθηκε δημοψήφισμα για την πολιτειακή μεταβολή. Το υπουργείο Εσωτερικών θα δώσει εμφανώς νόθα αποτελέσματα. Πιο συγκεκριμένα ψήφησαν 1.527.714, από τους οποίους 1.491.992, ψήφισαν υπέρ της βασιλείας (97,80%), έναντι 32.454 που ψήφισαν κατά (2,12%). Στις 25 Νοεμβρίου ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, θα επιστρέψει στην Ελλάδα από την Αγγλία όπου έμεινε το περισσότερο διάστημα της δωδεκαετούς εξορίας του.³⁴

Οι εκλογές που διενεργήθηκαν λίγους μήνες μετά την παλινόρθωση της βασιλείας και πιο συγκεκριμένα στις 26 Ιανουαρίου 1936 θα είναι οι τελευταίες της περιόδου του Μεσοπολέμου. Σε αυτές τις εκλογές, που έγιναν με αναλογικό σύστημα, σε σύνολο 300 εδρών οι βασιλόφρονες έλαβαν 143 έδρες με ποσοστό 47,33% και οι βενιζελικοί 141 έδρες με ποσοστό 43,86%.³⁵ Το ΚΚΕ, με τον εκλογικό σχηματισμό του Παλλαϊκού Μετώπου, στο οποίο συμμετείχαν ορισμένες μικρές και σοσιαλιστικές και αγροτικές ομάδες, όπως του Γιάννη Πασαλίδη και του Απόστολου Βογιατζή

³¹ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 676.

³² Νικηφόρος Σταματάκης, *ό.π.*, σελ. 4 – 5.

³³ Στο *ίδιο.*, σελ. 5.

³⁴ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 803 - 807

³⁵ Στο *ίδιο.*, σελ. 815 – 821.

συγκέντρωσε 73.411 ψήφους ή ποσοστό 5,76%.³⁶ Με τις 15 έδρες που έλαβε έγινε ρυθμιστής της κοινοβουλευτικής ισορροπίας. Στις 6 Μάρτιου εκλέγεται πρόεδρος της Βουλής, με τη συνεργασία του ΚΚΕ, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλής Σοφούλης. Η εκλογή Σοφούλη δημιούργησε σφοδρές αντιπαραθέσεις τόσο στους αστικούς, όσο και στους στρατιωτικούς κύκλους.³⁷

Ο θάνατος του Βενιζέλου δεν μπόρεσε να καταλαγιάσει την εμφύλια διαμάχη. Ο βασιλιάς προκειμένου να πειθαρχήσει τους αδιάλλακτους αντιβενιζελικούς στρατιωτικούς διορίζει υπουργό στρατιωτικών τον Ιωάννη Μεταξά. Τον Απρίλιο του 1936, μετά το θάνατο του υπηρεσιακού πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Δεμερτζή, ο βασιλιάς αναθέτει στον Μεταξά το σχηματισμό κυβέρνησης. Η ατμόσφαιρα της πολιτικής κρίσης θα επιβαρυνθεί ακόμα περισσότερο από την πανεργατική απεργία της Θεσσαλονίκης. Συνέπεια της παγκόσμιας κρίσης, η αγορά του καπνού, του σημαντικότερου εξαγωγικού προϊόντος της χώρας, είχε υποστεί σοβαρό πλήγμα. Η διαδήλωση των εργατών στη Θεσσαλονίκη θα καταλήξει σε αιματηρά επεισόδια, όπου δώδεκα απεργοί θα χάσουν τη ζωή τους από την επίθεση της χωροφυλακής.³⁸

Στις 4 Αυγούστου 1936 ο Ιωάννης Μεταξάς με την έγκριση του βασιλιά ανακηρύσσει τη δικτατορία επικαλούμενος κομμουνιστικό κίνδυνο. Στα τέλη του ίδιου μήνα θα προβεί στην καύση κομμουνιστικών και άλλων «ύποπτων» βιβλίων σε διάφορες ελληνικές πόλεις. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1936 με τον ΑΝ 117 «περί μέτρων προς καταπολέμησιν του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών», θα απαγορεύσει κάθε πολιτική δραστηριότητα και θα ξεκινήσει τη δίωξη των κομμουνιστών και κομμουνιστριών. Την επόμενη μέρα συλλαμβάνεται ο γενικός γραμματέας του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης.³⁹

Στις 28 Οκτωβρίου 1940, ο Μεταξάς θα απορρίψει το ιταλικό τελεσίγραφο, το οποίο απαιτούσε την ελεύθερη διέλευση του Ιταλικού στρατού από την Ελληνοαλβανική μεθόριο προκειμένου στη συνέχεια να καταλάβει κάποια στρατηγικά σημεία του Βασιλείου της Ελλάδος, και η χώρα θα εμπλακεί στο Β Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις 29 Ιανουαρίου του 1941 ο Ιωάννης Μεταξάς πεθαίνει. Οι ελληνικές δυνάμεις θα

³⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς 1936 – 1951 – Συνέχεις και ασυνέχειες» στο *Η Ελλάδα '36 – '46, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμέλεια Χάγκεν Φλάϊσερ, Αθήνα, Εκδόσεις: Καστανιώτη, σελ. 224

³⁷ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 815 – 821.

³⁸ Richard Clogg, *ό.π.*, σελ. 142.

³⁹ *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 – 1941*, επιμέλεια: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Αθήνα, εκδόσεις: τα Νέα για τη σειρά έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, 2010, σελ. 12

κατορθώσουν να αποκρούσουν την ιταλική Εαρινή Επίθεση, αλλά δεν θα μπορέσουν να σταματήσουν του Γερμανούς που στις 27 Απριλίου 1941 θα μπουν στην Αθήνα ως κατακτητές.⁴⁰

⁴⁰ Στο ίδιο, σελ. 15.

Κεφάλαιο 2°

Η θέση της γυναίκας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου

Οι γυναίκες στην ελληνική κοινωνία από το 1821 έως το 1920 επιτελούσαν έναν τελείως διαφορετικό ρόλο από εκείνο των ανδρών. Οι έμφυλες διαφορές, όπως ορίζονταν από την κυρίαρχη πατριαρχική εξουσία της εποχής, και η παράδοση της ελληνικής κοινωνίας της εποχής ήθελαν τον άνδρα να αναλαμβάνει το ρόλο του στο δημόσιο χώρο, ενώ τη γυναίκα στον ιδιωτικό. Υπήρχε ουσιαστικά ένας σαφής διαχωρισμός που προέβλεπε ότι η δημόσια διοίκηση ήταν αποκλειστικά ανδρική υπόθεση, ενώ η οικιακή οικονομία και η οργάνωση της οικογενειακής ζωής γυναικεία. Η γυναίκα προοριζόταν να γίνει σύζυγος και μητέρα. Αυτό ήταν το καθήκον της. Ειδικότερα μετά το 1880 που η ελληνική κοινωνία διαμορφώνει τον εθνικό της χαρακτήρα, ο κοινωνικός ρόλος της μητέρας και συζύγου γίνεται πλέον εθνικός, ενώ ο επαγγελματικός στόχος στην κύρια κατεύθυνσή του, την εκπαίδευση των διδασκαλισσών, παρουσιάζεται επίσης ως ανάγκη και προσφορά εθνική.⁴¹ Κατ' ουσία οι γυναίκες εκπαιδεύονταν ως μητέρες και δασκάλες, αποκλείοντας τα υπόλοιπα επαγγέλματα. Στη δεκαετία 1910 – 20 και εξαιτίας των συνεχών πολέμων, η δράση των γυναικών επεκτάθηκε τόσο στην φροντίδα των τραυματιών, ως νοσοκόμες, όσο και γενικότερα στην εργασία, αφού έπρεπε να εργαστούν στη «θέση» των ανδρών.⁴²

Τα κοινωνικά καθήκοντα των γυναικών, αλλά και η νοούμενη ως «φύση» τους κρίθηκε ασυμβίβαστη με την πολιτική και την πολιτεία γενικότερα. Ο αποκλεισμός των γυναικών από τους πολιτειακούς θεσμούς θεωρήθηκε αυτονόητος στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, διαμορφώνοντας τους έμφυλους όρους της κοινωνικής και πολιτικής συμβίωσης των ελλήνων και των ελληνίδων. Ο πατριαρχικός κρατικός μηχανισμός αντιμετώπισε, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά, τον γυναικείο πληθυσμό ως ομοιογενή κατηγορία, δηλαδή ως *φύλο*, εμποδίζοντας τον να έχει πρόσβαση στην πολιτειακή διαδικασία και

⁴¹ Κατερίνα Δελακούρα, Σιδηρούλα Ζιώγου – Καραστεργίου, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*. Εκδόσεις: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα, 2015, σελ. 60.

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/2585/1/02_15210_Master_Document.pdf

⁴² Τόνια Καφετζάκη, «Γυναίκες στην υπηρεσία του έθνους», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1910 – 1920*, Α τόμος, Αθήνα Εκδόσεις: Η Καθημερινή, 2017, σελ. 65.

στο δικαίωμα της ψήφου. Συνακόλουθα, αυτή η πολιτική μειονεξία των γυναικών οριοθέτησε από την αρχή και επισφράγισε την επισφαλή τους θέση σε όλα τα κοινωνικά πεδία, στην εργασία, στην οικογένεια, στην εκπαίδευση, στην πνευματική δημιουργία, όπου δεν γίνονταν ισότιμα αποδεκτές. Πολίτες χωρίς πολιτική υπόσταση και κατ' επέκταση και δικαιώματα, οι γυναίκες είχαν να αντιμετωπίσουν όχι μόνο τη νομικά κατοχυρωμένη ανδρική πρωτοκαθεδρία στην οικογένεια,⁴³ αλλά και την παρεμπόδιση της μισθωτής γυναικείας εργασίας, που δυσκόλευε τόσο την κοινωνική τους απεξάρτηση όσο και αυτονομία.⁴⁴

Η αντίδραση των γυναικών δεν θα αργήσει να εκδηλωθεί. Η Καλλιρρόη Παρρέν θα είναι η πρώτη φεμινίστρια που διεκδίκησε τα δικαιώματα των γυναικών στην εκπαίδευση και την εργασία. Δημιούργησε μια δημόσια σφαίρα στην οποία οι γυναίκες είχαν πρόσβαση και ένιωθαν ισότιμοι πολίτες. Η πρώτη φεμινιστική φάση ξεκινά στην Ελλάδα το 1887 και εκτείνεται μέχρι 1917, χρονιά που η Καλλιρρόη Παρρέν θα εξοριστεί για την αντιβενιζελική της στάση. Κυρίαρχη προσωπικότητα η ίδια, θα παίξει το σημαντικότερο ρόλο στο φεμινιστικό κίνημα της περιόδου και θα διαδώσει τις ιδέες της μέσα από τη *Εφημερίδα των Κυριών*.⁴⁵

Η δεύτερη περίοδος ξεκινά από το 1920. Κατά το μεσοπόλεμο ο φεμινιστικός αγώνας λαμβάνει έναν νέο χαρακτήρα. Οι γυναίκες αντιλαμβάνονται ότι για να επιτευχθούν οι στόχοι τους πρέπει να λειτουργήσουν συλλογικά. Μέσα από τα σωματεία και τα έντυπά τους οι φεμινίστριες προσπαθούν να πείσουν τις άλλες γυναίκες να ξεφύγουν από το στενό πλαίσιο της ατομικής περίπτωσης και πάνω απ' όλα να αποκτήσουν συλλογική συνείδηση.⁴⁶ Για τις φεμινίστριες του Μεσοπολέμου, ο φεμινισμός είναι η αφύπνιση των γυναικών και η άρνηση τους να δεχθούν την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο κυρίαρχα ζητούμενα είναι η κατοχύρωση των δικαιωμάτων της γυναικείας μισθωτής εργασίας, προκειμένου να εξασφαλιστεί η ισότιμη κοινωνική ένταξη, καθώς και το δικαίωμα ψήφου.⁴⁷

⁴³ Μέχρι την αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου το 1983 (νόμος 1329), ο άνδρας ήταν αρχηγός της οικογένειας με εξουσία επί της συζύγου και των τέκνων.

⁴⁴ Δήμητρα Σαμίου, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα», στο *Το Φύλο στην Ιστορία – Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Αθήνα Εκδόσεις: Ασίνη, 2015, σελ. 139 – 140 – 141..

⁴⁵ Παππά Χριστίνα, *Φεμινισμός και Εκπαίδευση: η περίπτωση της Εφημερίδας των Κυριών*, Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014, σελ. 5
Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://ikee.lib.auth.gr/record/135845/files/GRI-2015-13787.pdf>

⁴⁶ Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *ό.π.*, σελ.27.

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 19- 20.

Το 1920 ιδρύεται ο *Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκα*⁴⁸, που θα αποτελέσει μια από τις κύριες τάσεις του φεμινιστικού κινήματος της περιόδου. Μέχρι την μεταξική δικτατορία θα ιδρυθούν αρκετοί φεμινιστικοί σύλλογοι και σωματεία, που μετά την 4^η Αυγούστου θα παύσουν βίαια τις εργασίες τους.⁴⁹ Παρ' όλες τις διαφορές τους, ιδεολογικές κυρίως, όλοι σχεδόν οι γυναικείοι σύλλογοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην διεκδίκηση της ψήφου, εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στη Δεύτερη Ελληνική Δημοκρατία.

Το 1925 αρκετές γυναικείες οργανώσεις υποβάλλουν ψηφίσματα στη Βουλή και 70 βουλευτές προτείνουν τροπολογία προκειμένου να χορηγηθεί η δημοτική ψήφος με περιορισμούς. Το βράδυ που η τροπολογία θα συζητιόταν, κηρύσσεται η παγκαλική δικτατορία. Τον Αύγουστο του 1925 δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* μια τροπολογία, η οποία προέβλεπε ότι από το 1927, με την έκδοση συγκεκριμένου διατάγματος, οι γυναίκες άνω των 30 που γνώριζαν γραφή και ανάγνωση, θα είχαν δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές. Εντούτοις το διάταγμα αυτό δεν θα το εκδώσει καμία κυβέρνηση. Για το λόγο αυτό οι γυναικείες οργανώσεις κάνουν, το 1928, την πρώτη τους δημόσια συγκέντρωση και τελικά επισκέπτονται τον Βενιζέλο, χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα. Το 1929 κάνουν δεύτερη συγκέντρωση διαμαρτυρίας και τελικά τον Ιανουάριο του 1930 δημοσιεύεται το διάταγμα.⁵⁰ Πιο συγκεκριμένα στις 30 Ιανουαρίου υπογράφεται από τον τότε υπουργό εσωτερικών Γ. Σιδέρη το διάταγμα για τη δημοτική ψήφο που επιτρέπει την γυναικεία συμμετοχή στις δημοτικές εκλογές. Εντούτοις εμπεριέχει δύο βασικούς περιορισμούς, την ηλικία και τη μόρφωση, δίνοντας έτσι το δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές μόνο σε εγγράμματες γυναίκες άνω των 30. Στο τέλος του 1931 οι γυναίκες που πήραν εκλογικό βιβλιάριο ήταν μόλις 6.768 στο σύνολο 3.128.449 γυναικών από τις οποίες 301.772 πληρούσαν τις προϋποθέσεις για την απόκτηση του.⁵¹

Χαρακτηριστική, της συντηρητικής πατριαρχικής εξουσίας στην Ελλάδα, ήταν η θέση της κυβέρνησης Κονδύλη το 1935. Με αναγκαστικό νόμο απαγόρευσε οποιαδήποτε πρόσληψη γυναικών στο δημόσιο τομέα εκτός από «ορισμένες περιπτώσεις», που προσιδιάζουν στο φύλο τους. Λίγο αργότερα ο υφυπουργός Σ.

⁴⁸ Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας είναι το πρώτο αποκλειστικά φεμινιστικό σωματείο στην Ελλάδα. Ιδρύθηκε το 1920 και πρώτη πρόεδρος ήταν η Αυρά Θεοδωροπούλου.

⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 33 – 34.

⁵⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης – Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Αθήνα, Εκδόσεις: Κουκκίδα, 2013, σελ. 52 – 53.

⁵¹ Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *ό.π.*, σελ. 69 – 93 – 94.

Μερκούρης δήλωσε στις εκπροσώπους των γυναικείων οργανώσεων ότι «η Κυβέρνησις είναι εναντίον της μορφώσεως της γυναικός και της εξωσπιτικής της δουλειάς και θα προσπαθήσει με κάθε τρόπο να τη γυρίσει σπίτι».⁵²

Η απεγνωσμένη διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων θα οδηγήσει τις φεμινίστριες σε συνεννοήσεις με όλο σχεδόν το πολιτικό φάσμα της μεσοπολεμικής περιόδου και θα τις αναγκάσει να δηλώσουν επανειλημμένα ότι δεν σχετίζονται με κανένα από τους υπάρχοντες πολιτικούς σχηματισμούς. Εντούτοις μέσα από το αίτημα της ψήφου γίνεται απόλυτα κατανοητό ότι το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου δεν ήταν ενιαίο, αλλά εσωτερικά επικρατούσαν διαφορετικές τάσεις. Πιο συγκεκριμένα θα επικρατήσουν δύο βασικές απόψεις σχετικά με την πολιτική θέση που έπρεπε να πάρει το γυναικείο κίνημα της εποχής. Η μια είναι αυτή των ριζοσπαστριών φεμινιστριών που είχαν την τάση να κρύβουν τις πολιτικές τους συμπάθειες, όπως για παράδειγμα προς τη Δημοκρατική Ένωση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, και η δεύτερη ήταν των σοσιαλιστριών και κομμουνιστριών που υποστήριζαν ότι η διεκδίκηση της ψήφου περνά μέσα από τη δράση και τις κατακτήσεις τους σωστού κόμματος αρχών.⁵³

Κατά τη δεκαετία του 1920, οι σοσιαλίστριες, και ακόμα περισσότερο οι γυναίκες μέλη του ΚΚΕ δεν μπορούν να χαρακτηριστούν τάση του γυναικείου μεσοπολεμικού κινήματος, εντούτοις αποτελούν ρεύματα με ιδιαίτερη ιδεολογική βαρύτητα. Ειδικότερα οι ελάχιστες πρώτες κομμουνίστριες ακολούθησαν αντίθετη πορεία από πολλές φεμινίστριες της εποχής. Οι λιγοστές αυτές κομμουνίστριες θα προσπαθήσουν να διεκδικήσουν την Πολιτική σε όλη της την ευρύτητα, χωρίς να έχουν κατοχυρώσει, όπως άλλωστε όλες οι ελληνίδες της περιόδου, πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Είναι αυτές που θα βρεθούν στην άχαρή θέση να καταγγείλουν και ενίοτε να πολεμήσουν το φεμινισμό, μέχρι τη στιγμή που οι αντιφασιστικές και λαϊκομετωπικές προτεραιότητες θα επιβάλλουν τη συνεργασία μαζί του. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Αύρας Βλάσση Παρτσαλίδου: «Έρχεται ο γραμματέας της κομματικής φράξιας και μου λέει πως θα έρθει μια φεμινίστρια να μιλήσει και να σκεφτούμε τι θα κάνουμε. Συμφωνήσαμε πως πρέπει να την «ξεσκεπάσουμε». Τότε τις γυναίκες που

⁵² Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, *Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα*, 2006, σελ. 43

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

https://kethi.gr/wp-content/uploads/2009/01/126_GYNAIKES_SYMMETOXH_KLPA.pdf (πρόσβαση 12/8/2017)

⁵³ Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *ό.π.*, σελ.57 – 58.

πρωτοστατούσαν στην κίνηση γύρω στα γυναικεία ζητήματα δεν τις βλέπαμε καθόλου με καλό μάτι. Τις θεωρούσαμε όλες αντιδραστικές, ούτε παρακολουθούσαμε την κίνηση τους, ούτε ξέραμε τι κάνουν. Πήγαμε λοιπόν όλη η Γυναικεία Επιτροπή στη διάλεξη, ανέλαβα μάλιστα εγώ το έργο του «ξεσκεπάσματος». Είχαν έρθει αρκετές γυναίκες ν' ακούσουν τη Μαρία Σβώλου, γέμισε σχεδόν η αίθουσα. Στο τέλος πετάχτηκα και της έκανα μια ερώτηση - πεπονόφλουδα, δεν θυμάμαι πια τι.....».⁵⁴

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στις εργάτριες, κυρίως των υφαντουργιών και καπνεργοστασίων, της εποχής. Οι γυναίκες αυτές δούλευαν με χαμηλότερο ημερομίσθιο από του άντρες, γι' αυτό οι εργοδότες τις προτιμούσαν. Οι περισσότερες δεν είχαν φοιτήσει όλες τις τάξεις του δημοτικού και είχαν ξεκινήσει από την παιδική τους ηλικία να εργάζονται. Όσες είχαν μικρά παιδιά, είτε τα άφηναν στο δρόμο, είτε στο σπίτι να τα επιβλέπει κάποιο μεγαλύτερο παιδί. Το δικαίωμα στην εργασία που διεκδικούσαν τα γυναικεία σωματεία και οι γυναίκες του υπαλληλικού τομέα δεν είχε άμεση σχέση με τις ανάγκες των φτωχών αυτών γυναικών. Σε αυτές θα απευθυνθεί το ΚΚΕ. Το ΚΚΕ στο 3^ο και 4^ο Συνέδριο του, το 1927 και 1928, θα αντιμετωπίσει το θέμα της οργάνωσης των εργατριών στα συνδικάτα και στα κόμματα. Παρ' όλη τη βαρύτητα που έδωσε το κόμμα στη συμμετοχή των γυναικών στα συνδικάτα και στα συλλογικά όργανα, στην 6^η Ολομέλεια, το 1934 το ίδιο το ΚΚΕ θα εκτιμήσει ότι το ποσοστό των γυναικών θα παραμείνει «εξευτελιστικά μηδαμινό», τόσο στις κομματικές, όσο και στις συνδικαλιστικές οργανώσεις.⁵⁵

Η κατοχύρωση του δικαιώματος της γυναικείας ψήφου, με περιορισμούς, θα αποτελέσει σημείο καμπής για το φεμινιστικό κίνημα. Οι αντιθέσεις που προϋπήρχαν, οξύνθηκαν, οδηγώντας σε σύγκρουση τις φεμινιστικές τάσεις της εποχής. Επιπλέον η οικονομική ύφεση, η άνοδος του φασισμού και η απειλή του πολέμου, αλλάζουν το πολιτικό τοπίο και τις πολιτικές επιλογές. Κατά συνέπεια ο φεμινιστικός αγώνας έπρεπε να ξεφύγει από την αρχική ουδέτερη του θέση. Η Μαρία Δεσύπρη – Σβώλου, γενική γραμματέας του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, θα το εκφράσει με το πιο άμεσο τρόπο, όταν το 1932 θα παραιτηθεί από τη θέση της δηλώνοντας ότι «οι διεκδικήσεις του φεμινισμού δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθούν χωρίς μια ριζικότερη και γενικότερη κοινωνική μεταβολή».⁵⁶

⁵⁴ Στο ίδιο, σελ.48 – 51 – 52.

⁵⁵ Τασούλα Βερβενιώτη, ό.π., σελ. 56 – 57 – 58 – 59.

⁵⁶ Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, ό.π., σελ. 54.

Το ΚΚΕ ήταν σύμφωνο με την ισότητα των γυναικών, αφού και στην ΕΣΣΔ, που λειτουργούσε ως πρότυπο, είχε καθιερωθεί συνταγματικά. Το αίτημα του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις γυναίκες, περιλαμβάνεται στο εκλογικό πρόγραμμα του κόμματος ήδη από το 1923. Εντούτοις θεωρούσε τις φεμινίστριες αντιδραστικές και τη διεκδίκηση της ψήφου ως αίτημα των *κυρίων της μπουρζουαζίας*, συνεπώς δεν υπήρχε περιθώριο κοινών αγώνων. Επιπλέον υποστήριζε ότι: *«διά την εργαζόμενην γυναίκα, η ψήφος δεν αποτελεί αυτό τούτο το ιδεώδες. Δεν συμβολίζει την απελευθέρωσιν της. Διοτι δι' αυτήν το καθ' εξοχήν ζήτημα, το οποίον την ενδιαφέρει προ πάντος άλλου, είναι ολόκληρον το κοινωνικόν πρόβλημα»*.⁵⁷

Μετά το 1934 με την άνοδο του φασισμού, τόσο οι φεμινίστριες, όσο και το ΚΚΕ θα αναθεωρήσουν τη μεταξύ τους σχέση. Αφενός οι γυναίκες οργανώσεις αναζητούσαν την πολιτική τους κατεύθυνση και αφετέρου το ΚΚΕ δήλωνε: *«απαιτείται να τραβηχτούν στο ενιαίο παλλαϊκό μέτωπο οι δυνάμεις των γυναικών. Σοβαρή υποχρέωση του ΚΚΕ είναι να φροντίζει και να πετύχει τη δημιουργία του ενιαίου μετώπου ανάμεσα στις κάθε είδους, μη φασιστικές οργανώσεις των γυναικών και να χρησιμοποιήσει κάθε μορφή οργάνωσης και δράσης, ικανές να φέρουν στο μέτωπο του αντιφασιστικού αγώνα και της πάλης για τις ειδικές οικονομικές και άλλες διεκδικήσεις τις χιλιάδες των εργαζομένων γυναικών»*.⁵⁸

Οι γυναίκες που κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου επέλεξαν να ακολουθήσουν το κομμουνιστικό κίνημα ζούσαν σε συνθήκες ημιπαρανομίας, μιας και το ΚΚΕ στις δυο δεκαετίες της περιόδου είχε ελάχιστες δυνατότητες για νόμιμη δράση. Τη δεκαετία του 1920 το πρότυπο της κομμουνίστρια εκφράζει η Ειρήνη Κουντούρη, γνωστή και ως Ράικα, δημοσιογράφος του Ριζοσπάστη και μέλος της Επιτροπής της Πόλης. Κυκλοφορούσε με ξηλωμένο ποδόγυρο, σχισμένες κάλτσες ή μπότες, μαύρο στραπατσαρισμένο καπέλο ακαθόριστου σχήματος, ριγέ πουκάμισο κλειστό μέχρι απάνω, γκρι ταγιέρ πολύ φαρδύ,⁵⁹ προκειμένου να κρύψει τα γυναικεία χαρακτηριστικά της, μιας και ο κόσμος τόσο της πολιτικής, όσο και του κόμματος ήταν κόσμος αντρικός. Τη δεκαετία το 1930 οι γυναίκες που θα δουλέψουν στην ΟΚΝΕ και στο ΚΚΕ, δεν θα ακολουθήσουν το παράδειγμα της. Εντούτοις η προσπάθεια

⁵⁷ Τασούλα Βερβενιώτη, *ό.π.*, σελ. 55.

⁵⁸ Στο *ίδιο.*, σελ. 55.

⁵⁹ Καίτη Ζεύγου, *Με το Ζεύγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα εκδόσεις: Ωκεανίδα, 1980, σελ. 51 – 52.

απόκρυψης των γυναικείων ιδιαιτεροτήτων, η απουσία έντονων χρωμάτων και στολιδιών εξακολουθεί να υφίσταται, προκειμένου αφενός να αποδείξουν ότι είναι λάθος να τις κατηγορούν ως «ελευθεριάζουσες» και αφετέρου να μην τις αξιολογούν με βάση τα γυναικεία του «θέλγητρα».⁶⁰

Η σύλληψη, η φυλακή και η εξορία ήταν μέσα στο πρόγραμμα της ζωής των στρατευμένων κομμουνιστριών. Εντούτοις διώχθηκαν και όσες γυναίκες διεκδίκησαν με σθεναρό τρόπο τα δικαιώματά τους ερχόμενες σε ρήξη με την κυρίαρχη εξουσία. Γυναίκες από όλες τις κοινωνικές τάξεις, από διάφορες περιοχές της χώρας, όχι απαραίτητα κομμουνίστριες, θα διωχθούν γιατί απλά θα διεκδικήσουν τη θέση τους στο δημόσιο χώρο. Τελικά η πολιτικοποίηση της ελληνίδας καθώς και η είσοδος της στη δημόσια ζωή δεν έγινε με τρόπο ομαλό. Η εξορία αποτέλεσε για αυτές μέρος του δημόσιου χώρου. Κατά συνέπεια, οι γυναίκες ως μη πολιτικές οντότητες μεταφέρθηκαν βίαια στο δημόσιο χώρο, χωρίς δικαιώματα, χωρίς ένα δημοκρατικό θεσμικό πλαίσιο να τις υποστηρίζει, και εγκαινίασαν την πολιτικότητά τους -μέσω διωγμών, βίας και απαγορεύσεων- ως πολιτικές κρατούμενες πριν καν υπάρξουν πολίτες.

⁶⁰ Τασούλα Βερβενιώτη, *ό.π.*, σελ. 61.

Κεφάλαιο 3°

Η ιστορία και εξέλιξη της εξορίας των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα μέχρι τη Γερμανική κατοχή.

Το μέτρο της εκτόπισης, στην Ελλάδα, ξεκίνησε να χρησιμοποιείται σχεδόν από τη γέννηση του Νέου Ελληνικού Κράτους. Προς το τέλος της οθωνικής περιόδου οι εκτοπισμοί και οι φυλακίσεις για λόγους πολιτικούς έγιναν συχνότεροι. Το Μάιο του 1861 έφτασε στην κυβέρνηση καταγγελία για ύπαρξη συννομωσίας εναντίον του καθεστώτος. Το αποτέλεσμα ήταν να συλληφθούν και να φυλακιστούν πολλοί ανώτεροι στρατιωτικοί στην Ακροναυπλία.⁶¹ Όταν εκδηλώθηκε το κίνημα του Ναυπλίου κατά του Όθωνα, τον Ιανουάριο του 1862,⁶² όλοι οι στρατιωτικοί μεταφέρθηκαν στην Κύθνο, που λειτούργησε ως το πρώτο, ίσως, οργανωμένο στρατόπεδο της νεότερης Ελλάδος.⁶³

Ο διοικητικός εκτοπισμός θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά στο νεότερο ελληνικό κράτος το 1870 ως μέτρο καταστολής της ληστείας,⁶⁴ έπειτα από ένα αιματηρό επεισόδιο που προκάλεσε μια συμμορία ληστών και έλαβε διεθνείς διαστάσεις. Πιο συγκεκριμένα, οι Αρβανιτάκηδες στις 30 Μαρτίου/ 11 Απριλίου 1870 απήγαγαν μια ομάδα Βρετανών διπλωματών και έναν Ιταλό κοντά στο Μαραθώνα. Έπειτα από πολλές αδέξιες διαπραγματεύσεις με πολιτική και στρατιωτική εμπλοκή, οι ληστές σκότωσαν τους κρατουμένους τους στο Δήλεσι.⁶⁵ Η διεθνής κατακραυγή προκάλεσε κρίση στις σχέσεις με τη Βρετανία, πτώση της κυβέρνησης καθώς και ανάδειξη του προβλήματος της ανομίας στην ελληνική επικράτεια.⁶⁶

Η εκτόπιση, η βίαιη δηλαδή αλλαγή τόπου κατοικίας, παρόλο που αρχικά θεσπίστηκε νομοθετικά, όχι μόνο για να παταχθεί η ληστεία αλλά και για να αποτραπεί η παροχή ασύλου σε εγκληματίες,⁶⁷ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παίρνει χαρακτήρα πολιτικό. Χρησιμοποιήθηκε συστηματικά από συγκεκριμένες κυβερνήσεις προκειμένου να εξουδετερωθούν οι εκάστοτε πολιτικοί αντίπαλοι, αλλά και ως

⁶¹ Οδυσσεύς Δημητρακόπουλος, «Ανάθεση σχηματισμού κυβερνήσεως στον Κωνσταντίνο Κανάρη» και «Η Ναυπλιακή επανάσταση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 30, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015, σελ. 191 - 194

⁶² Στο ίδιο, σελ. 193 – 4.

⁶³ Κυριακή Α. Καμαρινού, *Τα «πέτρινα» πανεπιστήμια. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες 1924 – 1974*, Αθήνα, Εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, 2005, σελ. 80.

⁶⁴ Margaret Kenna, 2004, *ό.π.*, σελ. 33.

⁶⁵ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, Αθήνα, Εκδόσεις ΜΙΕΤ, 2012, σελ. 191

⁶⁶ Richard Clogg, *ό.π.*, σελ. 88.

⁶⁷ Margaret Kenna, 2004, *ό.π.*, σελ. 33.

ιδιότυπη ομηρία που απέβλεπε στον εκφοβισμό και την αδρανοποίηση των «ελεύθερων» ενεργών πολιτών που στελέχωναν σωματεία, συνδικάτα, δημοκρατικούς πολιτικούς φορείς και επιστημονικές και καλλιτεχνικές ενώσεις.⁶⁸ Επιπλέον, από τη μεταξική δικτατορία και έπειτα, λειτούργησε ως μέσο πίεσης που με τη συνοδεία ψυχολογικής, αλλά και σωματικής βίας, είχε στόχο την απόσπαση «δηλώσεων μετανοίας» και την αποκήρυξη πολιτικών και ιδεολογικών πεποιθήσεων.⁶⁹

Οι πρώτες εκτοπίσεις για πολιτικούς λόγους στον 20ό αιώνα, έγιναν με την άνοδο του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος. Οι συνδικαλιστές Αβραάμ Μπεναρόγια και Σαμουέλ Γιονά, ηγέτες της Σοσιαλιστικής Εργατικής Συνομοσπονδίας «Φεντερασιόν» από τη Θεσσαλονίκη, εκτοπίστηκαν το 1914 στη Νάξο, για δυόμισι περίπου χρόνια. Η συστηματική εφαρμογή του μέτρου της διοικητικής εκτόπισης για πολιτικούς λόγους χρονολογείται από το 1915, την εποχή του «Εθνικού Διχασμού» μεταξύ Βενιζελικών και Βασιλικών. Ωστόσο, η διοικητική εκτόπιση εφαρμόστηκε, κυρίως και σε μεγάλη έκταση, για τα στελέχη του συνδικαλιστικού κινήματος και των σοσιαλιστικών κομμάτων που αποκτούσαν τότε, για πρώτη φορά, μαζική επιρροή.⁷⁰ Στις 4 Ιουλίου 1919 συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στη Φολέγανδρο τέσσερις ηγέτες της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος: οι Αβραάμ Μπεναρόγια, Αχιλλέας Χατζημιχάλης, Ηλίας Δελαζάνος και Ευάγγελος Ευαγγέλου. Ακολούθησε η πρώτη διήμερη πανελλαδική πολιτική απεργία, στις 8 και 9 Ιουλίου 1919, με αίτημα την επιστροφή τους από την εξορία.⁷¹

Το 1918 ιδρύθηκε η ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ, το οποίο μετονομάστηκε σε ΚΚΕ το 1924. Η συνολική επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική, εξαιτίας της αργής εκβιομηχάνισης της χώρας, η οποία παρέμενε κατά κύριο λόγο αγροτική, του μικρού αριθμού συνδικαλισμένων εργατών, του δογματικού εργατισμού του κόμματος, ο οποίος υπονόμειε την επιρροή του στους αγρότες και τους πρόσφυγες, και των έντονων εσωτερικών συγκρούσεων. Παρ' όλα αυτά στα τέλη της δεκαετίας του 1920 το κομμουνιστικό κίνημα φαινόταν ότι θα μπορούσε να αποτελέσει πιθανή απειλή για το αστικό κράτος, εφόσον είχε αποδειχθεί ικανό να

⁶⁸ Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924- 1974*, Αθήνα, Εκδόσεις: Καστανιώτης, 1978, σελ. 115 – 117.

⁶⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, Αθήνα, Εκδόσεις: Θεμέλιο, 1988, σελ. 67 - 69

⁷⁰ Κυριακή Α. Καμαρινού, *ό.π.*, σελ. 80.

⁷¹ <http://www.mouseiodimokratias.gr/greek/exhibition3.asp>

συσπειρώσει τους κοινωνικά δυσαρεστημένους. Επιπλέον η ΕΣΣΔ είχε επιβιώσει και δυναμωθεί, δυναμώνοντας ταυτόχρονα και το «φάντασμα» του κομμουνισμού. Ο έμμονος φόβος των κυρίαρχων τάξεων ότι οι αγώνες της εργατικής τάξης θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε σοσιαλιστική επανάσταση, τροφοδότησε έναν ακραίο αντικομμουνισμό και στην Ελλάδα. Το κομμουνιστικό κίνημα παρ' όλο που αποτελούσε θεωρητικά τον κοινό αντίπαλο για τους βενιζελικούς και για τους βασιλόφρονες, δεν κατάφερε ποτέ να τους συσπειρώσει μιας και δεν αποτέλεσε σημαντική απειλή. Έτσι η διαμάχη ανάμεσα τους θα συνεχιζόταν ακατάπαυστα όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.⁷²

Μελετώντας την ιστορία της εξορίας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, είναι χρήσιμο να χωρίσουμε την συγκεκριμένη περίοδο, σε τρεις υποπεριόδους. Η πρώτη χρονολογείται από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι τον Ιούλιο του 1929 όπου ψηφίζεται το Ιδιώνυμο, η δεύτερη από το 1929 μέχρι την 4^η Αυγούστου 1936 που εγκαθιδρύεται η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά και η τρίτη αφορά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας μέχρι το 1941, όπου η Ελλάδα βρίσκεται υπό γερμανική κατοχή και τα ξερονήσια της εξορίας θα εκκενωθούν από τους πολιτικούς κρατούμενους.

Στα 1924 σε κάθε νομό συνιστώνται ειδικές επιτροπές Δημόσιας Ασφαλείας, που αποτελούνταν από το νομάρχη, τον εισαγγελέα και τον διοικητή της χωροφυλακής.⁷³ Εντούτοις, μετά το 1926 και κατόπιν ειδικού διατάγματος της δικτατορίας Πάγκαλου, οι επιτροπές αυτές στρέφονται επίσημα κατά προσώπων υπόπτων για δράση κατά της δημόσιας τάξης, της ησυχίας και της ασφάλειας της χώρας.⁷⁴ Ωστόσο και πριν το 1926 υπήρχαν στην Ελλάδα πολιτικοί εξόριστοι καθώς και καθόλη τη διάρκεια της πολιτικά ασταθούς περιόδου του μεσοπολέμου.⁷⁵ Κατά την πρώτη αυτή περίοδο, και μέχρι τη δικτατορία του στρατηγού Πάγκαλου όπου οι εξόριστοι αυξήθηκαν, σχετικά, οι τοποθεσίες εκτόπισης είναι διαφορετικές από τις άλλες δύο περιόδους. Επιπλέον δεν φαίνεται να εξορίστηκαν γυναίκες, τουλάχιστον όχι μαζικά, παρά κάποιες ελάχιστες περιπτώσεις. Ο πειθαρχικός ουλαμός Καλπακίου, που ιδρύθηκε το 1924, ήταν ο κατεξοχήν γνωστός τόπος μαζικών εκτοπίσεων, όπου υπό καθεστώς

⁷² Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σελ. 57.

⁷³ Διάταγμα 19/21.4.1924.

⁷⁴ Διάταγμα 5.5-2.6.1926.

⁷⁵ Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, *ό.π.*, σελ. 116.

βασανιστηρίων υπηρετούσαν τη θητεία τους οι «αντιφρονούντες» Έλληνες φαντάροι. Στις φυλακές και τις εξορίες στέλνονταν οι εργάτες, οι αγρότες και οι συνδικαλιστές.⁷⁶

Το 1924 ιδρύθηκε η Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού. Ήταν καρπός πολλών προσπαθειών η δημιουργία ενός διεκδικητικού οργάνου που θα συντόνιζε κεντρικά τις ενώσεις και θα συνένωνε και επίσημα το κίνημα παλαιών πολεμιστών με το κίνημα θυμάτων στρατού, το οποίο περιελάμβανε ανάπηρους, χήρες και ορφανά. Εντούτοις, στην πορεία, οι ενώσεις των Παλαιών Πολεμιστών με εκείνες των Θυμάτων Στρατού θα διαφοροποιηθούν ιδεολογικά, κυρίως επειδή οι πρώτες ήταν πολιτικά εξαρτώμενες από το ΣΕΚΕ. Οι Παλαιοί Πολεμιστές, μετά την ίδρυση της ΟΠΠΟΣ, επικύρωσαν την ηγεμόνευση του ΣΕΚΕ, κάτι που, ενώ λειτούργησε συσπειρωτικά, απομάκρυνε τα μέλη των ενώσεων που διάκεινται αρνητικά προς τους κομμουνιστές, ενώ έβαζε και επίσημα το παλαιοπολεμικό κίνημα στο κρατικό στόχαστρο.⁷⁷ Οι διώξεις, κατά συνέπεια, το 1924 και τα 1925 στράφηκαν ενάντια στις ενώσεις των Παλιών Πολεμιστών,⁷⁸ χωρίς να λείπουν και οι μεμονωμένες περιπτώσεις διωκόμενων που χαρακτηρίζονταν ως «επικίνδυνοι κομμουνισταί». ⁷⁹ Ως τόποι εξορίας επιλέγονταν η Ικαρία, η Κεφαλονιά, τα Κύθηρα, η Σαμοθράκη, η Σκύρος, χωρίς να αποκλείονται και άλλα μέρη, ενώ φαίνεται ότι διασκορπίζαν του λιγοστούς εξόριστους σε διάφορα νησιά απομονώνοντας τους.⁸⁰

Κατά την παγκαλική δικτατορία το νομικό καθεστώς, με το ειδικό διάταγμα της 5.5-2.6.1926, γίνεται πιο σαφές, καθώς νομιμοποιούνται οι μαζικές συλλήψεις και εκτοπίσεις ατόμων υπόπτων για δράση κατά της δημόσιας τάξης, της ησυχίας και της ασφάλειας της χώρας.⁸¹ Επιπλέον το Σεπτέμβριο του 1925, ιδρύθηκε μια νέα αστυνομική μονάδα, η Υπηρεσία Ειδικής Ασφαλείας, με επικεφαλής τον Γεώργιο Φεσσόπουλο, ο οποίος ήταν στρατιωτικός και θεωρητικός του αντικομμουνισμού κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Κύρια αρμοδιότητα της νέας αυτής μονάδας ήταν η στενή παρακολούθηση της «ξένης προπαγάνδας» και του κομμουνισμού.⁸² Την

⁷⁶ Κυριακή Καμαρινού, *ό.π.*, σελ. 80 – 81.

⁷⁷ Γιούργου Όλγα, *Οι ενώσεις παλαιών πολεμιστών και το ΣΕΚΕ (1922-1925): κοινωνικές αναφορές, ιδεολογικές και πολιτικές επιρροές*, Μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, Σελ. 51 – 54 – 55 – 57. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

<http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:7818>

⁷⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 24/7/1924, Σελίδα: 2

⁷⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/11/1924, Σελίδα: 4

⁸⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 21/11/1924, Σελίδα: 4 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 30/10/1924, Σελίδα: 4, Ριζοσπάστης, Φύλλο: 29/9/1924, Σελίδα: 4 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 6/9/1924, Σελίδα: 4

⁸¹ Κυριακή Καμαρινού, *ό.π.*, σελ. 80 – 81.

⁸² Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σελ. 58 – 74 – 75.

ίδια περίοδο μόνο στην Ανάφη θα εκτοπιστούν 50 άτομα με το χαρακτηρισμό του «κομμουνιστή».⁸³ Στις 28 Μαρτίου 1928 ο Ριζοσπάστης δημοσιεύει έναν απολογισμό των συλλήψεων, φυλακίσεων και εκτοπισμών από το 1921 έως το 1927, σύμφωνα με τον οποίο συνελήφθησαν 3614 άνθρωποι, φυλακίστηκαν 232 σε 581 χρόνια και εξορίστηκαν 334 για 322 χρόνια συνολικά.⁸⁴ Περίπου έξι μήνες πριν το Ιδιώνυμο και πιο συγκεκριμένα τον Νοέμβριο του 1928 οι εξόριστοι ήταν 50 άνδρες, οι οποίοι ήταν εκτοπισμένοι ως εξής: στην Κίμωλο 3, στη Θήρα 2, στη Σίκυνο 3, στην Αμοργό 2, στη Φολέγανδρο 12, στην Ανάφη 15, στην Ίο 10, στη Σκίαθο 1, στο Άνω Κουφονήσι 1 και στις Σπέτσες 1. Η μέγιστη ποινή ήταν μέχρι ένα έτος.⁸⁵

Η παραπάνω κατάσταση επρόκειτο να αλλάξει μετά τον Ιούλιο του 1929 και την ψήφιση νόμου για το Ιδιώνυμο αδίκημα.⁸⁶ Το Ιδιώνυμο του 1929 και η επανεισαγωγή της διοικητικής εκτόπιση το 1931, ήταν οι πρώτες άμεσες εκδηλώσεις του αντικομμουνισμού στο νομοθετικό επίπεδο, οι οποίες εντάσσονταν στα πλαίσια μιας σειράς άλλων μέτρων που είχαν παρθεί μέχρι τότε είτε αυθαίρετα, είτε κατ' επίκληση άλλων νομοθετικών διατάξεων.⁸⁷ Κατ' ουσία τόσο το «ιδιώνυμο», όσο και οι διοικητικές εκτοπίσεις μολονότι δεν έθεταν ρητά εκτός νόμου τα κομμουνιστικά κόμματα, αποτέλεσαν κατασταλτικό αντικομμουνιστικό μέτρο. Επιπλέον οι διοικητικές εκτοπίσεις, έτσι όπως θεσμοθετήθηκαν στον ελληνικό μεσοπόλεμο για τη δίωξη των πολιτικά υπόπτων γενικότερα, και των κομμουνιστών ειδικότερα, έμοιαζαν εξαιρετικά με το *confino* που θέσπισε ο Μουσολίνι στη φασιστική Ιταλία. Το *confino*, η εκτόπιση δηλαδή στα νησιά Λίπαρι με διαταγή των διοικητικών επιτροπών, ήταν ένα από τα πιο αυστηρά μέτρα της δικτατορίας του Μουσολίνι.⁸⁸

Το Ιδιώνυμο μετέτρεψε, τουλάχιστον μέχρι το 1931, το χαρακτήρα της δίωξης από διοικητική σε δικαστική. Μετά το 1931 και οι δύο τύποι εκτόπισης συνυπάρχουν μέχρι τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου, όπου όλες οι δικαστικές και διοικητικές εξουσίες καταλύονται. Στις δικαστικές εκτοπίσεις, η διάρκεια της ποινής ήταν δεδομένη, αρχικά φυλάκιση και συνήθως μέχρι δύο χρόνια εξορία, και οριζόταν στη δικαστική απόφαση. Στις διοικητικές εκτοπίσεις, η διάρκεια της εκτόπισης ήταν άγνωστη, επειδή

⁸³ Margaret Kenna, 2004, *ό.π.*, σελ. 46.

⁸⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 28/3/1928, Σελίδα: 1

⁸⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/11/1928, Σελίδα: 1

⁸⁶ Νόμος 4229/1929 «Περί προστασίας του κοινωνικού πολιτεύματος»

⁸⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 – 1974*, Αθήνα Εκδόσεις: Θεμέλιο, 1995, σελ.

375

⁸⁸ Στο ίδιο, σελ. 398 – 399.

ακόμα και όταν υπήρχαν χρονικοί περιορισμοί, συνήθως ένα έτος, ήταν πάντοτε δυνατό η απόφαση να ανανεωθεί μετά τη λήξη της αρχικής περιόδου.⁸⁹

Την συγκεκριμένη περίοδο, σε σχέση με την προηγούμενη, ο αριθμός των εξόριστων θα διπλασιαστεί. Από το 1929 και έπειτα θα εξορίζονται πιο συστηματικά και οι γυναίκες, συνήθως με μικρότερες ποινές από αυτές των αντρών. Θα αυξηθεί σημαντικά ο χρόνος εκτόπισης και καινούργιοι τόποι πιο δύσκολοι και πιο άγονοι, όπως η Γαύδος και ο Άγιος Ευστράτιος, θα χρησιμοποιηθούν για να καταστείλουν τους αντιφρονούντες. Το Μάρτιο του 1932 οι εξόριστοι ήταν περίπου 100, οι οποίοι ήταν κατανεμημένοι ως εξής: στη Γαύδο 36, στη Σίφνο 3, στη Σίκινο 3, στη Φολέγανδρο 5, στον Άγιο Ευστράτιο 19, στον Άγιο Κήρυκα Ικαρίας 3, στην Ίο 1, στα Παλαιά Ψαρά τουλάχιστον 2, στη Σκιάθο 3, στον Άγιο Νικόλαος Κρήτης 2, στην Αμοργό 3, στη Θήρα 2 και στην Ανάφη 18.⁹⁰

Προοίμιο των πρακτικών που ακολούθησαν ο Ιωάννης Μεταξάς και ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, υπήρξε η περίοδος της «Κοσμογονίας», δηλαδή του πραξικοπήματος του Κονδύλη που ξεκίνησε στις 10 Οκτωβρίου 1935. Σε όλο το διάστημα μέχρι της 3 Νοεμβρίου, όποτε έγινε νόθο δημοψήφισμα προκειμένου να επικυρωθεί η πολιτειακή μεταβολή και να επιβληθεί η επάνοδος του βασιλιά, λειτουργούσαν τα στρατοδικεία, υπήρχε λογοκρισία του Τύπου και γίνονταν εκατοντάδες συλλήψεις κι εκτοπίσεις κομμουνιστών, βενιζελικών, σοσιαλιστών και άλλων αντιφρονούντων.⁹¹ Για τους στασιαστές ψηφίστηκε και ο Αναγκαστικό Νόμος «περί κατασχέσεως περιουσιών», όχι μόνο των ιδίων, αλλά και των «αδαιρέτως αλληλέγγυων και εις ολόκληρον συνυπεύθυνους μετ' αυτού και δι' όλης της περιουσίας των» συγγενών τους.⁹² Την περίοδο της δικτατορίας του Κονδύλη οι εκτοπισμένοι ανέρχονται σε πολλές εκατοντάδες⁹³ και σύμφωνα με το *Ριζοσπάστη* ο αριθμός των εξόριστων φτάνει τους 1000.⁹⁴ Το Δεκέμβρη του 1935 βρίσκονται εκτοπισμένοι: στον Άγιο Ευστράτιο 144 άνθρωποι,⁹⁵ στην Ανάφη 147, στη Σίκινο 104, καθώς και αρκετοί στη Φολέγανδρο και σε άλλα νησιά.⁹⁶

⁸⁹ Κυριακή Καμαρινού, *ό.π.*, σελ. 81.

⁹⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 13/3/1932, Σελίδα: 3

⁹¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, Αθήνα Εκδόσεις: Θεμέλιο, 1988, σελ. 116-131.

⁹² Κυριακή Καμαρινού, *ό.π.*, σελ. 82.

⁹³ Εστία, Φύλλο: 13/11/1935, Σελίδα: 2

⁹⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/12/1935, Σελίδα: 1

⁹⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 11/12/1935, Σελίδα: 3

⁹⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 21/12/1935, Σελίδα: 3

Οι διωγμοί και οι μαζικές συλλήψεις των αντιφρονούντων θα κορυφωθούν στη διάρκεια της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου 1936. Μόλις ο Μεταξάς κατέλαβε την εξουσία, διέταξε τη σύλληψη και φυλάκιση ή εκτόπιση, βάσει του Ιδιωνύμου, όλων όσων ορίζονταν ως απειλή για την πολιτική σταθερότητα της Ελλάδας. Η κατηγορία αυτή περιλάμβανε στελέχη και μέλη του ΚΚΕ και άλλων αριστερών πολιτικών κομμάτων και ομάδων, συνδικαλιστικά στελέχη, αριστερούς ή συμπαθούντες την Αριστερά και όσους ήταν ύποπτοι συμμετοχής σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες.⁹⁷

Στις 8 Σεπτεμβρίου 1936, περίπου ένα μήνα μετά την κήρυξη της δικτατορίας, δημοσιεύθηκε ο ΑΝ 117 «περί μέτρων προς καταπολέμησην του κομμουνισμού και των εκ τούτου συνεπειών». Ο ΑΝ 117 συμπληρώθηκε από τον ΑΝ 1075 «περί μέτρων ασφαλείας του Κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των πολιτών», στις 11 Φεβρουαρίου 1938. Ο ΑΝ 1075 επαναλάμβανε τα βασικά άρθρα του ΑΝ 117, αλλά ήταν περισσότερο λεπτομερειακός και περιελάμβανε τρία σημαντικά μέτρα, τα οποία επρόκειτο να διαμορφώσουν την ιστορία της εξορίας στην Ελλάδα μέχρι το 1974. Το πρώτο μέτρο ήταν οι «δηλώσεις μετανοίας». Όπως και στο νόμο του 1933, τα άτομα που καταδικάζονταν με βάση αυτό το νόμο μπορούσαν να απελευθερωθούν, έχοντας εκτίσει το ένα τρίτο της ποινής τους, εάν μεταξύ άλλων δήλωναν, γραπτώς ή προφορικώς, ότι είχαν μετανοήσει και ότι στο μέλλον δεν θα εμπλέκονταν σε αδικήματα που καλύπτονταν από τον συγκεκριμένο νόμο. Το δεύτερο μέτρο ήταν η ίδρυση ειδικών φυλακών για τους πολιτικούς κρατούμενους, οι οποίοι έπρεπε «να συγκεντρώνονται εις χώρον κεχωρισμένον οργανούμενοι εις πειθαρχημένην διαβίωσιν «Στρατόπεδα Συγκεντρώσεως» και υποχρεούμενοι εις εργασίαν». Το τρίτο μέτρο ήταν η θέσπιση του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων», το οποίο ήταν υποχρεωτικό για όποιον ήθελε να προσληφθεί στο δημόσιο.⁹⁸

Ο Κωνσταντίνος Μανιαδάκης, υφυπουργός Δημόσιας Ασφάλειας, είχε αναλάβει τη δίωξη των αντιφρονούντων. Οι μαζικές συλλήψεις, οι φυλακίσεις, οι εκτοπισμοί και τα βασανιστήρια αποτέλεσαν πρακτικές που υιοθετήθηκαν για να συνετίσουν του κομμουνιστές και να παραδειγματίσουν την υπόλοιπη κοινωνία. Ο αριθμός των ατόμων που διώχθηκαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά είναι δύσκολο

⁹⁷ Margaret Kenna, «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση – Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης», στο *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμέλεια: Χάγκεν Φλάισερ, Αθήνα, Εκδόσεις: Καστανιώτη, 2003, σελ. 309 - 310

⁹⁸ Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σελ. 63.

να υπολογιστεί επακριβώς, εντούτοις πιστεύεται ότι υπήρξε αρκετά μεγάλος. Φέρεται ότι 45.000 άτομα υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας, όταν τα μέλη του ΚΚΕ τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν περίπου 15.000 – 17.000.⁹⁹

Αρκετά μεγάλος φαίνεται να είναι και ο αριθμός των εκτοπισμένων, αν και δεν είναι εύκολο να υπολογιστεί, αφενός γιατί δεν υπάρχουν επίσημα στοιχεία και αφετέρου γιατί δεν υπάρχουν δημοσιεύσεις εξαιτίας της λογοκρισίας και ο *Ριζοσπάστης* έχει απαγορευτεί. Εντούτοις η Εργατική Βοήθεια Ελλάδος έδινε των αριθμό 481 εκτοπισμένων στελεχών του κομμουνιστικού κινήματος μέχρι το 1929 και άλλων 3.000 που καταδικάστηκαν με το Ιδιώνυμο μέχρι το 1937, εκτός των διοικητικά εκτοπισμένων. Τον ίδιο αριθμό, και πιο συγκεκριμένα 2.945 ατόμων, δίνει και ο Ρούσσος Κούνδουρος, σύμφωνα με τα στοιχεία των Ελληνικών Εγκληματολογικών Στατιστικών για τα αντίστοιχα χρόνια εφαρμογής του Ιδιωνύμου.¹⁰⁰ Από το 1936 έως το 1941 υπολογίζεται ότι 1.000 έως 5.000 άνθρωποι εξορίστηκαν στην Ακροναυπλία, στον Άγιο Ευστράτιο, στη Φολέγανδρο, στην Ανάφη, στη Γαύδο, στην Κίμωλο, στη Σίφνο, στη Σίκινο και αλλού. Μόνο τους τρεις πρώτους μήνες μετά την 4^η Αυγούστου 1936 εκτοπίστηκαν περίπου 1.000 άνθρωποι, όπου οι 64 πέθαναν στην εξορία κυρίως από στερήσεις, 16 έπαθαν ψυχικές διαταραχές από τους βασανισμούς και την κακομεταχείριση, περίπου 200 προσβλήθηκαν από φυματίωση, ενώ άλλοι 500 από άλλες βαριές ασθένειες.¹⁰¹ Λίγο πριν τον ελληνοϊταλικό πόλεμο περίπου 2.000 άνθρωποι, σύμφωνα με στοιχεία που δίνει το ΚΚΕ, βρίσκονται εξόριστοι και φυλακισμένοι στους διάφορους τόπους εξορίας. Πιο συγκεκριμένα, 630 στην Ακροναυπλία, 220 στην Ανάφη, 230 στον Αϊ Στράτη, 170 στην Αίγινα, 130 στη Φολέγανδρο, 36 στην Κίμωλο, 17 στο Ασβεστοχώρι, 50 στην Ίο, Σίφνο, Αμοργό, καθώς και άλλοι 500 στην Τρίπολη και άλλες φυλακές.¹⁰²

⁹⁹ Πολυμέρης Βόγλης, *ό.π.*, σελ. 64 και Ιωάννα Παπαθανασίου, «Αριστερά και δικτατορία» στο *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 – 1941*, επιμέλεια: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, εκδόσεις: τα Νέα για τη σειρά έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, Αθήνα 2010, Σελ. 140

¹⁰⁰ Κυριακή Καμαρινού, *ό.π.*, σελ. 84.

¹⁰¹ Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, *ό.π.*, σελ. 120 -122

¹⁰² Ιωάννα Παπαθανασίου, «Αριστερά και δικτατορία» στο *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 – 1941*, επιμέλεια: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Αθήνα Εκδόσεις: τα Νέα για τη σειρά έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, 2010, Σελ. 141.+

Κεφάλαιο 4^ο

Γυναίκες και εξορία κατά το Μεσοπόλεμο

4.1. Γυναικεία εξορία πριν το Ιδιώνυμο του 1929

Η πρώτη ελληνίδα που εκτοπίστηκε εξαιτίας των πολιτικών της φρονημάτων ήταν η **Καλλιρρόη Παρέν**, η οποία ήταν μοναρχική και αντιβενιζελική. Εξορίστηκε το χειμώνα του 1917 στην Ύδρα όπου παρέμεινε μέχρι το Νοέμβριο του 1918.¹⁰³ Δασκάλα, δημοσιογράφος, πρόεδρος και ιδρύτρια του Λυκείου Ελληνίδων η Καλλιρρόη Σιγανού γεννήθηκε στο Ρέθυμνο της Κρήτης το 1861 αλλά εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 1867. Αρχικά φοίτησε στο σχολείο Σουρμελή και στη συνέχεια στη Γαλλική σχολή των Καλογραιών στον Πειραιά. Γνώριζε τέσσερις ξένες γλώσσες αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά και ρωσικά.¹⁰⁴ Το 1878 παίρνει το πτυχίο της δασκάλας από το Αρσάκειο. Στη συνέχεια ανέλαβε διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της ελληνικής κοινότητας Οδησσού. Μετά διετία επέστρεψε στην Αθήνα και παντρεύτηκε τον Κωνσταντινουπολίτη Ιωάννη Παρρέν, γιο Γάλλου πατέρα και Αγγλίδας μητέρας, ο οποίος ήταν ο ιδρυτής του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων. Έχοντας την υποστήριξη του συζύγου της, ο οποίος την ενθάρρυνε στους αγώνες της, αποφασίζει να ακολουθήσει το επάγγελμα της δημοσιογραφίας. Έτσι η πρώτη Ελληνίδα φεμινίστρια διεκδικεί και τον τίτλο της πρώτης Ελληνίδας δημοσιογράφου και εκδότριας όταν το 1888 άρχισε να εκδίδει την εβδομαδιαία εφημερίδα *Εφημερίς των Κυριών*, που συντάσσονταν αποκλειστικά από γυναίκες και απευθυνόταν σε γυναίκες κυρίως της Αθήνας και του Πειραιά.

Δέκα χρόνια μετά την εκτόπιση της Καλλιρρόης Παρέν, και πιο συγκεκριμένα τον Ιούνιο του 1927 θα εξοριστεί μια ακόμα γυναίκα η **Στέλλα Εσκενατζή**.¹⁰⁵ Καπνεργάτρια από τη Δράμα η οποία συμμετείχε στις απεργιακές κινητοποιήσεις που έγιναν το 1927 με αφορμή τις συζητήσεις που γίνονταν στη Βουλή το Δεκέμβριο του 1926 για την άρση της βουλευτικής ασυλίας και τη δίωξη των κουμουνιστών βουλευτών. Στις κινητοποιήσεις αυτές έλαβαν μέρος συνολικά 60.000 εργάτες από

¹⁰³ Margaret Kenna, *Η κοινωνική οργάνωση της κοινωνίας – Πολιτικοί κρατούμενοι στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Εκδόσεις: Αλεξάνδρεια, 2004, σελ. 34

¹⁰⁴ Τζανάκη Δήμητρα, *Δούλα και Κυρά, Όψεις Εθνικισμού Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των Ρομαντικών Χρόνων 1836-1897*, Αθήνα Εκδόσεις: Σαββάλας, 2007, σελ. 342

¹⁰⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/9/1927, Σελίδα: 4

την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, την Καβάλα και τη Δράμα.^{106 107} Μέτα τη σύλληψη της θα μεταφερθεί στην Αλεξανδρούπολη και τελικά θα εξοριστεί στη Σαμοθράκη για τρεις μήνες.¹⁰⁸ Εντούτοις η ποινή της εκτόπισης δεν συνηθιζόταν, ακόμη, να εφαρμόζεται σε γυναίκες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Ειρήνης Τσιμπούκη από την Κρήτη, η οποία έπειτα από απόφαση της επιτροπής ασφαλείας του νομού Ηρακλείου που την έκρινε επικίνδυνη για τη δημόσια ασφάλεια, επρόκειτο να εξοριστεί για έξι μήνες στην Ανάφη. Ωστόσο έπειτα από αίτημα του βουλευτή του Ενιαίου εκλογικού Μετώπου Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων, Ελευθέριου Σταυρίδη, ο υπουργός εσωτερικών Παναγής Τσαλδάρης ανέστειλε την εκτόπιση της.¹⁰⁹

Μέχρι τον Ιούλιο του 1929 όπου υπερψηφίστηκε ο νόμος Ν. 4229, γνωστός και ως «Ιδιώνυμο», οι ποινές που αφορούσαν τις γυναίκες ήταν κυρίως ποινές φυλάκισης ή επιβολής προστίμων. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα της εργάτριας Καλλιόπης Σβέντζου η οποία συνελήφθη στις 23 Μαρτίου 1929 να μοιράζει προκηρύξεις και της επιβλήθηκε πρόστιμό 25 δραχμών,¹¹⁰ καθώς της Κούλας Δαυλάκου εκπροσώπου των εργατριών στην συγκέντρωση της Επιτροπής Συμβουλίων Εργατικού Κέντρου Αθηνών, που έγινε στις 18 Μαρτίου 1928 στο θέατρο «Σαλόν Ιντεάλ»,¹¹¹ η οποία εγκλείστηκε στις φυλακές Αβέρωφ καταδικασμένη για πράξεις κακουργηματικού χαρακτήρα. Ήταν η μόνη γυναίκα πολιτική κρατούμενη που βρισκόταν στις φυλακές Αβέρωφ.¹¹²

Στις 22 Ιουλίου 1929, δύο μέρες πριν την υπερψήφιση του Ιδιωνύμου, η Επιτροπή Δημόσιας Ασφαλείας Αττικοβοιωτίας με πρόεδρο τον Νομάρχη Αττικοβοιωτίας Νικόλαο Τρικούπη και μέλη τον Αντιεισαγγελέα Πλημμελειοδικών Αθηνών Βασίλειο Αναγνώστου και τον Διευθυντή Αστυνομίας Πόλεων Αθηνών Ιωάννη Καλυβίτη, αποφάσισε, έπειτα από πρόταση της Διεύθυνσης Αστυνομίας Πόλεως Αθηνών, να εκτοπίσει 23 άτομα, μεταξύ των οποίων και τρεις γυναίκες: τη **Λουίζα Ντέκελ** ή **Καρούζου**, την **Δόμνα Παπάζογλου**, τότε σύζυγος του ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ και

¹⁰⁶ Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμια Ιστορίας ΚΚΕ*, Ά Τόμος 1918- 1949, Αθήνα Σύγχρονη Εποχή, 2008, σελ. 183

¹⁰⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 29/5/1927, Σελίδα: 1

¹⁰⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 7/6/1927, Σελίδα: 1

¹⁰⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/6/1927, Σελίδα: 4 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 29/6/1927, Σελίδα: 4

¹¹⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 7/4/1929, Σελίδα: 1

¹¹¹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 19/3/1928, Σελίδα: 1

¹¹² Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/11/1928, Σελίδα: 1

μέλος της ΚΕ Γεωργίου Κολοζώφ, και την **Στέλλα Κοσμίδου**.¹¹³ Η επιτροπή έκρινε ότι τα προσκομισθέντα έγγραφα, έντυπα και πληροφορίες αποδείκνυαν ότι ήταν επικίνδυνες για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια της χώρας. Πιο συγκριμένα κατηγορήθηκαν ως πράκτορες της ΕΣΣΔ, που είχαν στόχο να ανατρέψουν το υπάρχον πολιτικό καθεστώς. Από τα έγγραφα που βρέθηκαν στα σπίτια τους, προσωπική αλληλογραφία και διάφορα βιβλία,¹¹⁴ τα οποία προέρχονταν από τη Βιέννη και τη Μόσχα, η αστυνομία συμπέρανε ότι είχαν λάβει μεγάλα χρηματικά ποσά τα οποία θα τα χρησιμοποιούσαν για την ανατροπή της κυρίαρχης εξουσίας. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Εστία*, στο σπίτι της Στέλλας Κοσμίδου βρέθηκε και κατασχέθηκε κρυπτογραφημένο λεξικό, οι σελίδες του οποίου ήταν από μετάξι. Εντούτοις το φερόμενο λεξικό δεν αποκρυπτογραφήθηκε ποτέ.¹¹⁵ Τελικά η Λουίζα Ντέκελ αφού κρατήθηκε για μερικές μέρες στο τμήμα μεταγωγών σε απομόνωση, αφέθηκε ελεύθερη. Η Στέλλα Κοσμίδου στις 30 Ιουλίου 1929 στάλθηκε στη νήσο Αμοργό για να εκτίσει ποινή εκτοπισμού για ένα μήνα.¹¹⁶ Η Δόμνα Παπάζογλου φαίνεται να διέφυγε τη σύλληψη.¹¹⁷

¹¹³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/7/1929, Σελίδα: 1

¹¹⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/7/1929, Σελίδα: 4

¹¹⁵ Εστία, Φύλλο: 29/7/1929, Σελίδα: 6

¹¹⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 31/7/1929, Σελίδα: 4

¹¹⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/7/1929, Σελίδα: 4

4.2. Γυναίκες εξορίστες και φυλακισμένες από το Ιδιώνυμο του 1929 έως την 4^η Αυγούστου 1936

Με την εφαρμογή του Ιδιωνύμου από το 1929 μέχρι το 1936 είχαν καταδικαστεί 103 γυναίκες σε σύνολο 2.850 ατόμων, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται όσοι καταδικαστήκαν το 1935.¹¹⁸ Όλες αυτές οι γυναίκες φυλακίστηκαν, οι περισσότερες στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ, και κάποιες από αυτές εξορίστηκαν. Ο επίσημος τίτλος αυτών των φυλακών ήταν «Εφηβείον Αβέρωφ». Το ίδρυμα αυτό βρισκόταν επί της λεωφόρου Αλεξάνδρας, στην περιοχή των Αμπελοκήπων στην Αθήνα.¹¹⁹ Κτίστηκε με δαπάνες του Γεώργιου Αβέρωφ, ο οποίος το δώρισε στη βασίλισσα Όλγα με την ευκαιρία της επετείου των αργυρών γάμων της. Εκείνη με τη σειρά της το δώρισε στο κράτος, το οποίο το μετέτρεψε σε φυλακές ανηλίκων. Από το 1916 και έπειτα το Αβερώνφειον λειτούργησε ως φυλακή πολιτικών και στρατιωτικών κρατουμένων, ανδρών και γυναικών μέχρι το 1971, οπότε και σταμάτησε η λειτουργία του.¹²⁰

Οι φυλακές Αβέρωφ από το καλοκαίρι του 1929 έως το πέρας της λειτουργίας τους, δεχτήκαν πλήθος γυναικών πολιτικών κρατούμενων. Το 1929 η φυλακή είχε πολλά μικρότερα κελιά, τα οποία οι Ιταλοί, κατά τη διάρκεια της Κατοχής, τα γκρέμισαν για να χωράνε περισσότερες γυναίκες. Τις κομμουνίστριες τις έβαζαν σε ξεχωριστό κελί από τις υπόλοιπες κρατούμενες. Οι γυναίκες τα πρώτα χρόνια μετά το Ιδιώνυμο καταδικάζονταν, συνήθως, σε μερικούς μήνες φυλακή και εξορία. Φορούσαν στολή, σαν όλες τις άλλες κρατούμενες, ένα γκριζο φουστάνι, φαρδύ και μακρύ και από πάνω μια μεγάλη ποδιά, ενώ στο κεφάλι ένα μαντήλι από άσπρο τουλπάνι.¹²¹

Η πρώτη γυναίκα που εξορίστηκε με το Ιδιώνυμο ήταν η **Περσεφόνη ή Πέρσα Βλάχη**. Έγινε μέλος της ΟΚΝΕ το 1926, σε ηλικία δεκαεννέα ετών,¹²² και έπειτα του ΚΚΕ. Ήταν δασκάλα και έμενε στην Αθήνα.¹²³ Εξορίστηκε για πρώτη φορά στις 7 Αυγούστου του 1929 για ένα μήνα στη Σίκυνο.¹²⁴ Την δεύτερη φορά εξορίστηκε στη

¹¹⁸ Ρούσσος Σ. Κούνδουρος, ό.π., σελ. 93 - 94

¹¹⁹ Σήμερα στο ίδιο σημείο στεγάζονται οι εγκαταστάσεις του Αρείου Πάγου και άλλων δικαστικών υπηρεσιών στο γνωστό «Θέμιδος Μέλαθρον».

¹²⁰ Κώστας Γκριτζώνας *Ομάδες Συμβίωσης 1925 – 1974. Η συντροφική απάντηση στη βία και τον εγκλεισμό*, Αθήνα, Εκδόσεις: Φιλίστωρ, 2001, σελ. 59 – 60.

¹²¹ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Αθήνα Εκδόσεις: Σύγχρονη Εποχή, 1983, σελ. 58.

¹²² Birtles Bert, *Εξορίστοι στο Αιγαίο*, μτφ. Γιάννης Καστανάρας, Αθήνα, Εκδόσεις: Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002, σελ. 351

¹²³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 19/8/1929, Σελίδα: 2

¹²⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 8/8/1929, Σελίδα: 1

Σίφνο το Δεκέμβρη του 1930,¹²⁵ αφού προηγουμένως είχε φυλακιστεί μαζί με την αδερφή της Αύρα Βλάση στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ.¹²⁶ Στις 6 Φεβρουαρίου 1933 θα συλληφθεί για τρίτη φορά και θα εκτοπιστεί στον Άγιο Ευστράτιο όπου θα βρεθεί για άλλη με φορά με την Αύρα.¹²⁷ Την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας η Πέρσα Βλάση θα εκτοπιστεί στη Γαύδο, μαζί με την αδερφή της, που τότε είχε πια παντρευτεί το Μήτσο Παρτσαλίδη, αλλά και με άλλες συζύγους κεντρικών στελεχών του ΚΚΕ.¹²⁸

Η **Αύρα Βλάση**, αργότερα **Παρτσαλίδη** και σύζυγος του βουλευτή και δημάρχου Καβάλας Μήτσου Παρτσαλίδη, υπήρξε στέλεχος της ΟΚΝΕ τη δεκαετία του 1920 και από το 1933 στέλεχος του ΚΚΕ. Στο 7ο Συνέδριο (1945) εκλέχτηκε αναπληρωματικό μέλος της ΚΕ. Το 1953 έγινε τακτικό μέλος της ΚΕ μέχρι και το 11ο Συνέδριο του Κόμματος το 1982. Το διάστημα μετά το 1974 δούλεψε ως υπεύθυνη του Γυναικείου Τμήματος της ΚΕ και στη συνέχεια στη Συντακτική Επιτροπή της ΚΟΜΕΠ. Πέθανε στις 15 Μάη 1993.¹²⁹ Η πρώτη φορά που συνελήφθη ήταν στις 24 Φεβρουαρίου του 1930 μαζί με την **Καλλιόπη Σβέντζου** γιατί είχαν εμπλακεί σε διαδήλωση συμπαράστασης απεργών πείνας. Το σχετικό δημοσίευμα του Ριζοσπάστη αναφέρει ότι οι δύο γυναίκες βασανίστηκαν από τους χωροφύλακες. Πιο συγκεκριμένα τις χτύπησαν σε όλο το σώμα με κλομπ, τις τραβούσαν τα μαλλιά, τις έβριζαν και τελικά τις έγδυσαν αφού λιποθύμησαν.¹³⁰ Στις Αύρα Βλάση και Πέρσα Βλάση, έπειτα από απόφαση της επιτροπής Δημόσιας Ασφαλείας Αττικοβοιωτίας με ημερομηνία 23 Οκτωβρίου 1931, θα οριστεί ποινή εκτόπισης για 8 μήνες στον Άγιο Ευστράτιο.¹³¹ Εντούτοις η Αύρα φεύγει από την Αθήνα για τη Θεσσαλονίκη όπου τελικά θα την συλλάβουν και θα την μεταφέρουν στο τμήμα μεταγωγών του Πειραιά, για να την εκτοπίσουν στον Άγιο Ευστράτιο.¹³² Οι αδερφές Βλάση θα βρεθούν στο νησί περί τα τέλη του 1932 με αρχές του 1933.¹³³ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά και η Αύρα, τότε

¹²⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 13/12/1930, Σελίδα: 2

¹²⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 22/9/1930, Σελίδα: 1

¹²⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 8/2/1933, Σελίδα: 1

¹²⁸ Γιάννης Ταμτάκος, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις: Κύκλοι Αντιεξουσίας, 2004, σελ. 116.

¹²⁹ <http://www.komep.gr/2011-teyxos-2/eisagogiko-shmeioma-sto-istoriko-yliko>

¹³⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 22/9/1930, Σελίδα: 4

¹³¹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/10/1930, Σελίδα: 1

¹³² Ριζοσπάστης, Φύλλο: 3/10/1932, Σελίδα: 4

¹³³ Αύρα Παρτσαλίδου, *ό.π.*, σελ. 79 και 88 και Birtles Bert, *ό.π.*, σελ. 349

Παρτσαλίδου, θα εκτοπιστεί αρχικά στη Γαύδο¹³⁴ και μετά θα μεταφερθεί στην Κίμωλο από όπου θα καταφύγει στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Χαρακτηριστικό τόσο της αντικομμουνιστικής διάθεσης που επικρατούσε την συγκεκριμένη περίοδο, όσο και των προκαταλήψεων για το γυναικείο φύλο είναι το περιστατικό που συνέβη σε σχέση με τις αδερφές Βλάση κατά τη διάρκεια της εξορίας τους στον Άγιο Ευστράτιο το 1933. Η εφημερίδα *Αθηναϊκά Νέα* στις 17 Ιουνίου 1933 έχει ως πρωτοσέλιδο ένα δημοσίευμα με τον τίτλο *«Τα αίσχη του κομμουνισμού. Οι «σύντροφοι» και τα έργα των. Τι έπαθαν δύο... συντρόφισσαι»*. Επρόκειτο για μια είδηση βασισμένη σε ένα γράμμα που είχε στείλει κάποιος Χριστοδουλάκης Νικόλαος σε κάποιον αναγνώστη ο οποίος το προώθησε στην εφημερίδα. Το υποτιθέμενο γράμμα και έλεγε εξής: *«Αξιότιμε κύριε, Ζητών συγγνώμην διά την ενόχλησιν, παρακαλώ υμάς να αναγνώσετε την παρούσαν μου. Είμαι απόφοιτος της Νομικής, Κρης την καταγωγήν και ονομάζομαι Χριστοδουλάκης Νικόλαος. Η μελέτη των κοινωνικών φαινομένων και η αναζήτησις των αιτίων παρουσιάζονται σήμερα σαν ανάγκη. [...] Όταν εξεδηλώθη και σε μένα η ανάγκη αυτή, άρχισα την μελέτη και νόμισα πως βρήκα την εξήγησι στον μαρξισμό. Μπήκα στο κομμουνιστικό κόμμα και δούλεψα κάτω απ' αυτό πέντε ολόκληρα χρόνια. Με δέχτηκαν τα μπουντρούμια όλων σχεδόν των τμημάτων Αθηνών, Θεσσαλονίκης, Καβάλας. Οι περισσότερες φυλακές με εφίλοξένησαν και επισκέφθηκα όχι λίγα ξερονήσια, ήτοι Γαύδο, Σκύρο, Άγιον Ευστράτιον. Ούτε κακουχίαι, όμως, ούτε τίποτε θα με έκαμναν να παύσω εργαζόμενος όπως νόμιζα ότι πρέπει, αν το εξής γεγονός δεν έσπαζε τον μεταξύ εμού και του κομμουνισμού κρίκο. Στον Άγιο Ευστράτιο, όπου ευρισκόμουν εξόριστος είμεθα εξόριστοι 26 εν όλω, εκ των οποίων δύο γυναίκες. Στας 28 Φεβρουάριου ε.ε. από απόφασι της κολλεκτίβας -εις την οποίαν εάν τις δεν συμμορφωθή διαγράφεται εκ ταύτης, καταδικάζεται δηλαδή εις πείναν, γύμνιαν, εξαθλίωσιν- ηναγκάσθησαν να παραδοθούν και εις τους 24 άνδρας, εξακολουθούν δε και σήμερον να παραδίδονται εκούσαι-άκουσαι καθ' εκάστην εις έναν εκ περιτροπής»*.¹³⁵ Την απάντηση σε αυτό το δημοσίευμα, το οποίο ήταν ψευδές, όπως η ίδια η εφημερίδα αναγκάστηκε να παραδεχθεί, έδωσε η ίδια η Αύρα Βλάση όταν απέδειξε πως ο Χριστοδουλάκης

¹³⁴ Βασίλης Νεφελούδης, Αχτίνα Θ, Αθήνα, Εκδόσεις: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2007, σελ. 155.

¹³⁵ *Αθηναϊκά Νέα*, Φύλλο: 17/6/1933, Σελίδα: 1

Νικόλαος είναι πρόσωπο ανύπαρκτο και ταυτόχρονα υπέβαλε μήνυση επί συκοφαντία κατά των *Αθηναϊκών Νέων*.¹³⁶

Το Φεβρουάριο του 1930 στο νησί της Λέσβου στη Μυτιλήνη ξεσπούν επεισόδια ύστερα από απεργία των καπνεργατών.¹³⁷ Ανάμεσα στους συλληφθέντες είναι και μια γυναίκα η **Χρύσα Στεφάνου** ή **Λαδοπούλου**, η οποία καταδικάζεται σε 8 μήνες φυλακή και 1 χρόνο εξορία.¹³⁸ Καπνεργάτρια στο επάγγελμα, είχε φτάσει στη Μυτιλήνη μετά τη μικρασιατική καταστροφή, στην οποία έχασε όλη την οικογένειά της. Παρόλη την κλονισμένη υγεία της θα λάβει ενεργά μέρος στην πρώτη απεργία πείνας των κρατουμένων γυναικών των φυλακών Αβέρωφ.¹³⁹ Μαζί με τις αδερφές Βλάση θα στείλουν έγγραφο υπόμνημα στον διευθυντή των φυλακών με αίτημα να επιτραπούν τα βιβλία και οι εφημερίδες.¹⁴⁰ Θα φυλακιστεί και πάλι το Φεβρουάριο του 1933 κατά τη διάρκεια επεισοδίων που θα ξεσπάσουν σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας στην οποία λάμβανε μέρος.¹⁴¹ Κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας η Χρύσα συνελήφθη στην Αθήνα, όπου δούλευε στην παράνομη κομματική οργάνωση του ΚΚΕ. Στη Γενική Ασφάλεια τη βασάνισαν με πρωτοφανή, για την εποχή, τρόπο, εφαρμόζοντας βασανιστήρια όπως της κόκκινης πιπεριάς στα γεννητικά όργανα.¹⁴² Έπειτα την εξόρισαν στον Άγιο Ευστράτιο. Αφού τελικά κατόρθωσε να διασωθεί από την πείνα του χειμώνα του 1942 – 43, κατά την οποία πέθαναν αρκετοί εξόριστοι στο νησί, δραπετεύσε με τη βοήθεια του ΕΛΑΝ και έφτασε στις ελεύθερες περιοχές της Ελλάδας μαζί με τους υπόλοιπους επιζώντες.¹⁴³

Την ίδια περίοδο, δηλαδή το φθινόπωρο του 1930, προσάγεται στις φυλακές Αβέρωφ και η **Σμαρώ Κρητικού**.¹⁴⁴ Στις 22 Μαρτίου του 1931 θα την μεταφέρουν από τις φυλακές, όπου έχει εκτίσει την ποινή της, στο τμήμα μεταγωγών για να

¹³⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 20/6/1933, Σελίδα: 1

¹³⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 25/2/1930, Σελίδα: 4 και Νέος Κήρυξ Φύλλο: 26/2/1930, Σελίδα: 4

¹³⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 5/4/1930, Σελίδα: 1.

Ως Λαδοπούλου την αναφέρει η Αύρα Παρτσαλίδου, με την οποία ήταν συγκρατούμενες την ίδια περίοδο στις φυλακές Αβέρωφ, η Παρτσαλίδου μπήκε μετά από τη Χρύσα στη φυλακή. Εντούτοις πρέπει να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, μιας και η περιγραφή τόσο του Ριζοσπάστη, όσο και της Αύρας Παρτσαλίδου είναι ίδια, καθώς και δεν υπάρχει αναφορά για καμία άλλη κρατούμενη με το όνομα Χρύσα. Επιπλέον στις γυναικείες φυλακές εκείνη την περίοδο ήταν πολύ λίγες πολιτικές κρατούμενες.

¹³⁹ Αύρα Παρτσαλίδου, *ό.π.*, σελ. 58 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 14/8/1930, Σελίδα: 2

¹⁴⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 22/9/1930, Σελίδα: 2

¹⁴¹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/2/1933, Σελίδα: 1

¹⁴² Αύρα Παρτσαλίδου, *ό.π.*, σελ. 59

¹⁴³ Κλέων Παπαλοΐζος, *Ιστοριογραφικά σημειώματα Κύπρος – Αίγυπτος – Ελλάδα*, Αθήνα 1977, σελ. 71 -72.

¹⁴⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 22/9/1930, Σελίδα: 2

εκτοπιστεί.¹⁴⁵ Το 1935, επί κυβέρνησης Κονδύλη, θα βρεθεί ξανά εξόριστη στον Άγιο Ευστράτιο, από όπου τελικά θα ανακληθεί η εξορία της στο πλαίσιο της γενικής αμνηστίας. Θα επιστρέψει στην Αθήνα στις 26 Δεκεμβρίου 1935.¹⁴⁶

Στις 3 Οκτωβρίου 1930 καταδικάστηκε στο πλημμελειοδικείο Δράμας, μεταξύ άλλων, για παράβαση του Ιδιωνύμου η **Αγγελική Τσολάκη**.¹⁴⁷ Η κατηγορία ήταν ότι στις 15 Απριλίου μοίραζε προκηρύξεις του καπνεργατικού σωματίου «η Ευδαιμονία» και έκανε παράνομο έρανο.¹⁴⁸ Παρόλο που ο δικηγόρος της υπέβαλλε ένσταση επειδή το αδίκημα αφορούσε την δια του τύπου εξωτερίκευση ιδεών και έπρεπε να παραπεμφθεί σε ορκωτό δικαστήριο, η ένταση απορρίφτηκε και η κατηγορουμένη καταδικάστηκε σε 6 μήνες φυλάκιση και 6 μήνες εξορία στα Αντίψαρρα.¹⁴⁹

Χαρακτηριστική του κλίματος της περιόδου, είναι η ιστορία της **Συραγώς Μπεφάνη** καπνεργάτριας από το Βόλο. Στις 15 Μαΐου 1931, παραμονές της επίσκεψης του τότε πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, η οργάνωση Εργατική Ένωση Βόλου μοίρασε 15 χιλιάδες προκηρύξεις, τις οποίες συνέχιζε να μοιράζει και την επόμενη μέρα. Στις 16 Μαΐου περίπου 25 χωροφύλακες εισέβαλαν στην Εργατική Λέσχη και συνέλαβαν, μεταξύ άλλων, τη Συραγώ Μπεφάνη, η οποία καταδικάστηκε σε ένα μήνα φυλάκιση.¹⁵⁰ Τα αίτια της σύλληψης ήταν προληπτικά. Πιο συγκεκριμένα το δημοσίευμα της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* με τίτλο: «Αι χθεσιναί κομμουνιστικάί συλλήψεις. Εν συνεδριάσει των κομμουνιστών ελαμβάνοντο αποφάσεις αποδοκιμασίας του κ. Πρωθυπουργού», περιέγραφε ότι οι συλληφθέντες συνεδρίαζαν προκειμένου να αποδοκιμάσουν το Βενιζέλο.¹⁵¹ Το Φεβρουάριο του 1932 η Συραγώ Μπεφάνη θα καταδικαστεί σε 3 χρόνια και 1 μήνα φυλακή και 2 χρόνια εξορία.¹⁵² Στις 5 Σεπτεμβρίου δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* αναφέρει ότι υπέστη πρωτοφανή για την εποχή βασανιστήρια. Αφού την έγδυσαν, την έδειραν τόσο πολύ που έκανε δύο αιμοπτύσεις. Καθόλη τη διάρκεια που την χτυπούσαν της επέβαλλαν να λέει το «πάτερ ημών». Ήταν τότε 18 χρονών.¹⁵³ Τελικά κατέληξε στο

¹⁴⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 23/3/1931, Σελίδα:2

¹⁴⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 4

¹⁴⁷ Θάρρος (Δράμα): Φύλλο: 4/10/1930, Σελίδα:3

¹⁴⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 12/10/1930, Σελίδα:2

¹⁴⁹ Θάρρος (Δράμα): Φύλλο: 4/10/1930, Σελίδα:3

¹⁵⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/5/1931, Σελίδα: 1

¹⁵¹ Ταχυδρόμος (Βόλος), Φύλλο: 17/5/1931, Σελίδα: 6

¹⁵² Ριζοσπάστης, Φύλλο: 5/2/1932, Σελίδα: 1

¹⁵³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 5/9/1932, Σελίδα: 4

νοσοκομείο.¹⁵⁴ Η Συραγώ Μπεφάνη γεννήθηκε το 1911 ή το 1912. Η οικογένεια της ήταν από το χωρίο Βένετο του Πηλίου και μετοίκησε στο Βόλο όπου διέμενε στην περιοχή του Καραγάτς. Εντάχθηκε στο εργατικό κίνημα και στο ΚΚΕ το 1927 και ανέπτυξε πλούσια πολιτική και συνδικαλιστική δράση. Από τη σχέση της με τον Βασίλη Κουζινόπουλο, στέλεχος του ΚΚΕ, απέκτησε μια κόρη την Ευθυμία. Το 1936 και κατά τα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά συλλαμβάνεται για άλλη μια φορά και φυλακίζεται στις φυλακές Αβέρωφ, όπου αρρωσταίνει από φυματίωση. Κατά την περίοδο της κατοχής συλλαμβάνεται από του Ιταλούς και μεταφέρεται στις φυλακές Αλεξάνδρας και έπειτα στο Φθυσιατρείο του νοσοκομείου του Βόλου. Το 1944 δραστηριοποιείται στο 54^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ στον τομέα της Επιμελητείας. Θα πεθάνει τον επόμενο χρόνο χτυπημένη από τη φυματίωση.¹⁵⁵

Στις 7 Σεπτεμβρίου 1931 στο πλημμελειοδικείο Καβάλας καταδικάστηκαν: η Βενετία, χήρα Ιωάννη Χατζή, ετών 40, η Μαριγώ, χήρα Δημητρίου Χατζηγεωργίου, ετών 45, η Αφροδίτη Αθανασίου Λέκα, ετών 25 και η Σμαρώ σύζυγος Μπαχτσιαζή, ετών 45, σε 13 μήνες φυλάκιση, με την κατηγορία ότι επιτεθήκαν κατά των χωροφυλάκων προκειμένου να βοηθήσουν κάποιους κουμουνιστές να διαφύγουν τη σύλληψη.¹⁵⁶ Οι γυναίκες αυτές, οι οποίες δεν ήταν κομμουνίστριες, ενεπλάκησαν σε μπλόκο της χωροφυλακής στο ύψωμα του Προφήτη Ηλία στην Καβάλα και τελικά καταδικάστηκαν παρόλο που δήλωσαν αθώες.¹⁵⁷

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1931 η **Μαρίκα Στρατηγάκη** στέλνει στο *Ριζοσπάστη* ένα γράμμα περιγράφοντας τις φρικτές συνθήκες των φυλακών Αβέρωφ στις οποίες βρίσκεται έγκλειστη. Καταδικάστηκε για παράβαση του Ιδιώνυμου πριν τον Ιούνιο του 1931 σε φυλακή και εξορία,¹⁵⁸ παρέμεινε στη φυλακή τουλάχιστον μέχρι το Φεβρουάριο του 1933.¹⁵⁹ Εξορίστηκε ξανά κατά τη μεταξική δικτατορία στη Γαύδο.¹⁶⁰

Στη διαδήλωση που έγινε στις 8 Νοεμβρίου 1931 στην Αθήνα με αφορμή την επέτειο από τα δεκατέσσερα χρόνια της Οκτωβριανής Επανάστασης, η αστυνομία συνέλαβε 46 εργάτες οι οποίοι παραπεμφθήκαν σε δική. Ανάμεσα τους ήταν και τρεις γυναίκες, εργάτριες, η **Ελένη Δημητρίου**, η **Δωροθέα Καστανέα** και η **Αλίκη**

¹⁵⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/9/1932, Σελίδα: 3

¹⁵⁵ Θανάσης Κ. Βογιατζής, *1936 – Η πάλη των τάξεων*, Βόλος, 2010, σελ. 228 – 229.

¹⁵⁶ Κήρυξ (Καβάλας), Φύλλο: 08/9/1931, Σελίδα: 3

¹⁵⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/9/1931, Σελίδα: 2 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/9/1931, Σελίδα: 1

¹⁵⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 01/10/1931, Σελίδα: 2

¹⁵⁹ Νέος Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/02/1933, Σελίδα: 5

¹⁶⁰ Κωστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, σελ. 602.

Μιχαηλίδη. Το πλημμελειοδικείο Αθηνών τις καταδίκασε σε ενάμιση χρόνο φυλακή και δύο χρόνια εξορία στη Γαύδο.¹⁶¹

Το 1932 ανάμεσα στους 32 εξόριστους της Γαύδου βρίσκεται και μία γυναίκα με των λίγων μηνών βρέφος της.¹⁶² Η **Αφροδίτη Αλεξανδρίδου** σύζυγος Τσακμάκη, καπνεργάτριά από το Βόλο, η οποία καταδικάστηκε γιατί την παραμονή Χριστουγέννων του 1931 οργάνωσε παράνομη εργατική συγκέντρωση μπροστά στη Δημαρχία Βόλου.¹⁶³ Καταδικάστηκε, στις 27 Δεκεμβρίου του ιδίου χρόνου σε δεκατρείς μήνες φυλακή και έξι μήνες εξορία,¹⁶⁴ σε προχωρημένη κατάσταση εγκυμοσύνης και γέννησε ένα κοριτσάκι στις φυλακές της Λάρισας όπου αρχικά φυλακίστηκε.¹⁶⁵ Τον Μάρτιο του 1932 βρίσκεται στις φυλακές Αβέρωφ μαζί με το νεογέννητο μωρό της και μοιράζεται το ίδιο κελί με την Καλλιόπη Σκοτιδάκη και άλλη μια κρατούμενη.¹⁶⁶ Τον Οκτώβριο του 1932 αποφασίστηκε η εκτόπιση της στον πιο σκληρό τόπο εξορίας, την Γαύδο. Η ίδια ήταν φυματική και εξαιτίας του προβλήματος υγείας που αντιμετώπιζε έκανε αίτηση στην υγειονομική υπηρεσία της φυλακής να αλλάξει τον τόπο εξορίας, αλλά τελικά η αίτηση αυτή απορρίφτηκε.¹⁶⁷ Κατά τη μεταγωγή της από τη φυλακή για την εξορία είχε 39,8 πυρετό.¹⁶⁸ Οι συνθήκες στο νησί ήταν εξαιρετικά δύσκολες, με αποτέλεσμα σχεδόν όλοι οι εξόριστοι, πλην τριών, να προσβληθούν από ελονοσία.¹⁶⁹ Το Φεβρουάριο του 1933 μητέρα και παιδί μεταφέρονται άρρωστες στις φυλακές της Λάρισας όπου η μικρή Κολεχτίβα, έτσι ονόμασε το μωρό η Αλεξανδρίδου, πεθαίνει σε ηλικία 13 μηνών.¹⁷⁰

Η **Καλλιόπη Σκοτιδάκη** κρητικής καταγωγής, προερχόταν από φτωχική οικογένεια και δεν πήγε ποτέ σχολείο. Ξεκίνησε να δουλεύει από τα επτά της. Ζούσε στην Αθήνα, όπου εργαζόταν ως ράφτρα και ο σύζυγος της όπως και η ίδια ήταν κομμουνιστές.¹⁷¹ Καταδικάστηκε για πρώτη φορά τον Μάιο του 1930, για παράβαση του Ιδιωνύμου,

¹⁶¹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/11/1931, Σελίδα: 2. Εντούτοις δεν υπάρχουν μαρτυρίες για την μεταγωγή γυναικών στη Γαύδο πριν το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, πλην συγκεκριμένων περιπτώσεων όπως της Αφροδίτης Αλεξανδρίδου και της Ευάς Φράγκου. Κατά συνέπεια είτε διαφοροποιούνταν η ποινή σε φυλάκιση, είτε άλλαζε ο τόπος εξορίας

¹⁶² Birtles Bert, ό.π, σελ. 342

¹⁶³ Θεσσαλία (Βόλου): 12/03/1932, Σελίδα: 3

¹⁶⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 28/12/1931, Σελίδα: 4

¹⁶⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 20/7/1933, Σελίδα: 2

¹⁶⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 11/3/1932, Σελίδα: 2

¹⁶⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 05/10/1932, Σελίδα: 4

¹⁶⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 13/10/1932, Σελίδα: 4

¹⁶⁹ Birtles Bert, ό.π, σελ. 342

¹⁷⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 25/02/1933, Σελίδα: 2

¹⁷¹ Birtles Bert, ό.π, σελ. 216 -217.

μαζί με τη Ζωή Ντέγκελ, επειδή προπαγάνδιζαν τις εργάτριες των υφαντουργιών και ταπητουργιών στη συνοικία των Ποδαράδων. Πρωτόδικα είχαν καταδικαστεί σε έξι μήνες φυλάκιση.¹⁷² Μέλος της κεντρικής επιτροπής του συνδικάτου στο οποίο άνηκε, είχε συλληφθεί αρκετές φορές με το Ιδιώνυμο εξαιτίας της συνδικαλιστικής της δράσης. Την Πρωτομαγιά του 1933, μετά από ομαδικές συλλήψεις μελών των συνδικάτων, που τελικά έφτασαν τα 250 άτομα, 19 καταδικάστηκαν σε δεκάμηνη εξορία. Ανάμεσα τους ήταν και 3 γυναίκες μεταξύ των οποίων και η Καλλιόπη Σκοτιδάκη, οι οποίες συνελήφθησαν για μοίρασμα προκηρύξεων. Μαζί με την Καλλιόπη Σκοτιδάκη ήταν και η Φούλα Χατζηδάκη Πορφυρογένη.¹⁷³ Κατόρθωσε να παραμείνει κρυμμένη μέχρι τον Αύγουστο του 1935 που την εντόπισε η Αστυνομία και την εξόρισε στην Ανάφη, όπου τον Δεκέμβρη του 1935 θα συμμετάσχει σε απεργία πείνας αιτούμενη αμνηστίας. Αυτή ήταν η τρίτη φορά που εκτοπίζονταν. Την πρώτη φορά, σε ηλικία 20 ετών, εξορίστηκε για επτά μήνες και τη δεύτερη σε πέντε.¹⁷⁴

Στις 16 ή 17 Μαρτίου 1932 συλλαμβάνεται η **Θεανώ ή Ρόδη Κάτου**, καπνεργάτρια από την Καβάλα, με την κατηγορία ότι συνέταξε και εξέδωσε παράνομες προκηρύξεις επαναστατικού περιεχομένου με αφορμή την επέτειο της Παρισινής Κομμούνας. Την επόμενη μέρα καταδικάστηκε από το αυτόφωρο σε έξι μήνες φυλάκιση και έξι μήνες εξορία στη Γαύδο, ποινή που το Πλημμελειοδικείο Καβάλας όρισε τελικά στους έξι μήνες φυλάκιση.¹⁷⁵ Η Ρόδη Κατού κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά θα εξοριστεί στην Κίμωλο.¹⁷⁶ Το 1938 ανήκε ήδη στην ΟΣΠΕ της Κιμώλου,¹⁷⁷ όπου βοηθούσε τον γραμματέα Γιάννη Ποτήρη.¹⁷⁸

Η κρίση που περνούσε η καπνοβιομηχανία και το κλείσιμό αρκετών μονάδων επεξεργασίας καπνού οδήγησε, το πρωί της 3^{ης} Ιουνίου 1932, χίλιους διακόσιους καπνεργάτες και καπνεργάτριες της Καβάλας να κατέβουν σε απεργία έπειτα από πρόσκληση της Καπνεργατικής Ένωσης. Σχηματίζοντας διαδήλωση κατευθύνθηκαν προς τη Νομαρχία,¹⁷⁹ όπου, κατόπιν αιτήματος των καπνεργατριών, ο νομάρχης δέχθηκε τριμελή επιτροπή στην οποία ανακοίνωσε ότι δεν υπάρχουν καπνά προς επεξεργασία και τσιγκοποίηση στις αποθήκες του κρατικού Καπνικού Οργανισμού.

¹⁷² Ριζοσπάστης, Φύλλο: 05/05/1930, Σελίδα: 4

¹⁷³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 2/5/1933, Σελίδα: 2

¹⁷⁴ Birtles Bert, *ό.π.*, σελ. 216 -217 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 30/12/1935, Σελίδα: 1

¹⁷⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 21/05/1932, Σελίδα: 3 και Κήρυξ (Καβάλας), Φύλλο: 19/03/1932, Σελίδα: 4

¹⁷⁶ Μαρία Καραγιώργη, *Μέχρι την απόδραση*, Αθήνα Εκδόσεις: Φυτράκης, 1989, σελ. 215.

¹⁷⁷ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *Μια ζωή γεμάτη αγώνες*, Αθήνα Εκδόσεις: Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 21.

¹⁷⁸ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 217.

¹⁷⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 14/6/1932, Σελίδα: 1

Ακολούθησαν επεισόδια και συμπλοκές κατά τις οποίες οι καπνεργάτριες πέταξαν πέτρες στους χωροφύλακες.¹⁸⁰ Συνελήφθηκαν η **Αικατερίνη Δημητριάδου** την οποία το Πλημμελειοδικείο καταδίκασε σε έξη μήνες φυλακή και ένα χρόνο εξορία και οι Αρτεμισία Καψαλίδου και Ανδρομάχη Καλαϊτζή που καταδικάστηκαν σε 10 μέρες φυλάκιση.¹⁸¹

Το καλοκαίρι του 1932 συλλαμβάνεται στην Ικαρία η **Σταματία Βιτσαρά**, με την κατηγορία ότι διεξήγαγε κομμουνιστική προπαγάνδα στο χωρίο Ράχες στο οποίο ήταν δασκάλα.¹⁸² Συμφωνά με πρωτοσέλιδο αντικομμουνιστικό δημοσίευμα της εφημερίδος *Σάμος*, στις Ράχες, τη Δάφνη και σε άλλα χωρία το βορείου τμήματος της Ικαρίας, είχε συσταθεί ομάδα περίπου 30 ατόμων που προάγουν την «Ρωσική προπαγάνδα», χειραγωγώντας τους αγρότες και εργάτες.¹⁸³ Σε αυτό το κλίμα θα καταδικαστεί στις 3 Νοεμβρίου του 1932, για παράβαση του Ιδιωνύμου, σε επτά μήνες φυλακή και έξι μήνες εξορία στον Άγιο Ευστράτιο¹⁸⁴ και στα μέσα Νοεμβρίου 1933 θα μεταφερθεί στις φυλακές Αβέρωφ όπου θα τεθεί αρχικά σε απομόνωση.¹⁸⁵

Μια δίκη που εκτυλίχθηκε στη Μυτιλήνη το Νοέμβρη του 1932 αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση του τεταμένου κλίματος της περιόδου, καθώς και του τρόπου με τον οποίο αρκετοί άνθρωποι οδηγούνταν στο δικαστήριο με την κατηγορία του Ιδιωνύμου. Πιο συγκεκριμένα η Μύρτα Χατζηδημητρίου, δασκάλα, κατηγορήθηκε ότι έγγραψε χειρόγραφο σημείωμα σχετικά με τη θέση της γυναίκας στο σοβιετικό και αστικό καθεστώς, το οποίο παρέδωσε στη Σταυρούλα Χουτζαίου, η οποία το μετέφερε και το σχολίασε σε συγκέντρωση. Πρωτόδικα καταδικάστηκαν η μεν Χατζηδημητρίου σε εννιά μήνες φυλάκιση, ένα χρόνο εξορία στα Κήθυρα και στέρηση του δικαιώματος να καταλάβει δημόσια θέση επί τρία χρόνια, η δε Χουτζαίου σε επτά μήνες φυλάκιση και ένα χρόνο εξορία στη Σίκινο.¹⁸⁶ Εντούτοις το Πλημμελειοδικείο Μυτιλήνης στις 13 Νοεμβρίου 1932 αθώωσε τις κατηγορούμενες.¹⁸⁷ Η παρουσία μεγάλου ακροατηρίου ήταν σημαντική, δεδομένου ότι τόσο η Χατζηδημητρίου και η Χουτζαίου, όσο και μια άλλη κατηγορούμενη η οδοντίατρος Ελένη Σίμου ήταν γνωστά και αγαπητά πρόσωπα στην τοπική κοινωνία. Η εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*

¹⁸⁰ Κήρυξ (Καβάλας), Φύλλο: 05/06/1932, Σελίδα: 3

¹⁸¹ Κήρυξ (Καβάλας), Φύλλο: 06/06/1932, Σελίδα: 3

¹⁸² Ριζοσπάστης, Φύλλο: 15/8/1932, Σελίδα: 1

¹⁸³ Μιχαήλ Τσακαλέας, *Σάμος*, Φύλλο: 7/7/32, Σελίδα: 1

¹⁸⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 9/11/1932, Σελίδα: 4

¹⁸⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 14/2/1933, Σελίδα: 6 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/2/1933, Σελίδα: 5

¹⁸⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 9/11/1932, Σελίδα: 4

¹⁸⁷ Ελεύθερος Λόγος (Μυτιλήνη), Φύλλο: 13/11/1932, Σελίδα: 4

αναφέρει χαρακτηριστικά: «Από τη δίκην αυτήν απεδείχθησαν δύο τινά. Πρώτον ότι τα Αστυνομικά όργανα σπεύδουν πολύ εις το να δημιουργούν δίκας επί κομμουνισμών και να εγείρουν αδικαιολόγητον θόρυβον. Και δεύτερον ότι έχουν ανάγκην από ειδικήν διδασκαλίαν για να αντιληφθούν το πνεύμα του νόμου 4229 περί ιδιώνυμου.»¹⁸⁸

Το Σεπτέμβριο του 1932 θα προκηρυχτούν εκλογές μιας και η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου εξέτισε την τετραετή θητεία της, όντας η μοναδική καθόλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Από το 1933 μέχρι και τις 4 Αυγούστου 1936 που θα καταλάβει βίαια την εξουσία ο Ιωάννης Μεταξάς, η περίοδος χαρακτηρίζεται από πολιτικές ανατροπές και πολιτική αστάθεια.¹⁸⁹ Τις διώξεις των αντιφρονούντων, γυναικών και ανδρών, που ξεκίνησε η κυβέρνηση του Βενιζέλου θα συνεχίσουν, και σε κάποιες περιπτώσεις με μεγαλύτερη ένταση, και όλες οι επόμενες δημοκρατικές και μη δημοκρατικές κυβερνήσεις.¹⁹⁰

Στις 12 Ιανουαρίου 1933 η κυβέρνηση μειοψηφίας του Λαϊκού Κόμματος, που έγινε σε συνεργασία με το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Γεώργιου Κονδύλη και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά υπό την πρωθυπουργία του Παναγή Τσαλδάρη, θα ανατραπεί από τις βενιζελικές δυνάμεις.¹⁹¹ Ο Βενιζέλος αναγκάζεται να προκηρύξει εκλογές. Εντούτοις το ήδη τεταμένο κλίμα θα κορυφωθεί με τα αιματηρά επεισόδια στη Νάουσα στις 23 Ιανουαρίου του 1933 και στην Θεσσαλονίκη στις 15 Φεβρουαρίου 1933,¹⁹² όπου σκοτώθηκαν επτά άτομα. Στις 17 Φεβρουαρίου 1933 στην Αθήνα γίνεται συγκέντρωση διαμαρτυρίας για τα επεισόδια της Θεσσαλονίκης μπροστά στο υπουργείο Εσωτερικών. Με αφορμή τα επεισόδια που δημιουργήθηκαν συνελήφθησαν, μεταξύ άλλων, η **Ελένη Ρουσσάκη**, η **Κική Κανελλέα**,¹⁹³ φοιτήτριες και οι δύο, που όμως δεν κατόρθωσαν ποτέ να πάρουν το πτυχίο του Πανεπιστημίου, και στελέχη του ΚΚΕ,¹⁹⁴ και οι εργάτριες Αδαμοπούλου, Σχίζα, Βασίλαρου, Γεραβέλη, Στεφάνου – Λαδοπούλου, Σκοτιδάκη, Κυριακοπούλου και Φωτοπούλου, που όπως φαίνεται κάποιες διέφυγαν της σύλληψης.¹⁹⁵ Την **Κική Κανελλέα**, την **Νότα Τούρκα** και την **Στάσα Γεραβέλλη**, θα τις συλλάβουν τελικά στις 26 Φεβρουαρίου 1933 και θα

¹⁸⁸ Ελεύθερος Λόγος (Μυτιλήνη), Φύλλο: 14/11/1932, Σελίδα: 1

¹⁸⁹ Richard Clogg, *ό.π.*, σελ. 137

¹⁹⁰ Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμια Ιστορίας ΚΚΕ, ό.π.*, σελ. 240

¹⁹¹ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 576 και 588

¹⁹² Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμια Ιστορίας ΚΚΕ, ό.π.*, σελ. 241

¹⁹³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/2/1933, Σελίδα: 1

¹⁹⁴ Καίτη Ζεύγου, *Με το Ζεύγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ωκεανίδα, 1980, σελ. 46.

¹⁹⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/2/1933, Σελίδα: 1

τις μεταφέρουν στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ.¹⁹⁶ Την **Ελένη Ρουσσάκη** θα την συλλάβουν τελικά στις 12 Φεβρουαρίου του 1936 και θα την μεταφέρουν στο τμήμα Μεταγωγών Πειραιά, προκειμένου να την εκτοπίσουν στην Ανάφη για δέκα μήνες, σύμφωνα με απόφαση της Επιτροπής Ασφαλείας Αττικοβοιωτίας που εκκρεμούσε από το 1933.¹⁹⁷

Στις 3 Αυγούστου του 1933 στις φυλακές Αβέρωφ βρίσκονται ως πολιτικές κρατούμενες οι: Χρύσα Στεφάνου – Λαδοπούλου, Ελένη Ρουσσάκη, Σταματία Βιτσαρά, Συραγώ Μπεφάνη, Κική Κανελλέα, Στάσα Γεραβέλλη, Νότα Τούρκα και Μαρία Τριανταφύλλου.¹⁹⁸ Μέσα στη φυλακή τόσο η Αναστασία Γεραβέλλη, όσο και η Ελένη Ρουσσάκη αντιμετώπισαν προβλήματα υγείας.¹⁹⁹

Η **Αναστασία Νικολαΐδου** καπνεργάτρια από την Καβάλα, η οποία στις 15 Οκτωβρίου 1927 συμμετείχε σε συγκέντρωση των καπνεργατών στα γραφεία του σωματείου, όταν τρεις χωροφύλακες πυροβόλησαν τους παρευρισκόμενους. Η ίδια τραυματίστηκε στο κεφάλι, στο πόδι και στο χέρι.²⁰⁰ Σύζυγος του κομμουνιστή δημοτικού συμβούλου Θεόδωρου Νικολαΐδη και μητέρα τριών παιδιών, στις 26 Αυγούστου 1933 καταδικάζεται σε δύο χρόνια φυλάκιση και δύο εξορία, με την κατηγορία ότι μοίραζε προκηρύξεις²⁰¹ και προσπαθούσε να ξεσηκώσει σε απεργία τους καπνεργάτες. Εκτίει ποινή δύο ετών και δυο μηνών στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ και μεταφέρεται στην Ανάφη όπου έπρεπε να μείνει για άλλα δυο χρόνια. Το Δεκέμβριο του 1935 βρισκόταν στην κολεκτίβα της Ανάφης²⁰² και παρόλο που έπρεπε να απελευθερωθεί τον Αύγουστο του 1937, δεν τηρήθηκε η αρχική απόφαση κυρίως επειδή το μεταξικό καθεστώς επέμενε στην υπογραφή δηλώσεων προκειμένου να επιτρέψει την αποχώρηση των εξόριστων. Τελικά έφυγε από το νησί υπογράφοντας δήλωση μετανοίας, η οποία σύμφωνα με ισχυρισμούς προκλήθηκε από κακούς χειρισμούς της ομάδας, πιθανόν το 1939.²⁰³

Στις 31 Αυγούστου 1933 η επιτροπή Ασφαλείας Δράμας θα εκτοπίσει την εργάτρια **Άννα Κεχαγιά**.²⁰⁴ Ένα μήνα μετά, με απόφασή του τριμελούς Πλημμελειοδικείου

¹⁹⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 28/2/1933, Σελίδα: 1 και 2

¹⁹⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 12/2/1936, Σελίδα: 6

¹⁹⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 6/8/1933, Σελίδα: 1

¹⁹⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 13/9/1933, Σελίδα: 4

²⁰⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 17/10/1927, Σελίδα: 1

²⁰¹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/08/1933, Σελίδα: 1

²⁰² Birtles Bert, *ό.π.*, σελ. 214 – 215

²⁰³ Margaret Kenna, 2004, *ό.π.*, σελ. 109.

²⁰⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 2/09/1933, Σελίδα: 1

Καβάλας, καταδικάζεται για διανομή προκηρύξεων επαναστατικού περιεχομένου, η καπνεργάτρια **Μαρίκα Γεωργαλά**. Η αρχική ποινή που της επιβλήθηκε ήταν έξι μήνες και δεκαπέντε μέρες φυλάκιση και έξι μήνες και δεκαπέντε μέρες εξορία στον Άγιο Ευστράτιο. Εντούτοις ενδέχεται η ποινή να μειώθηκε σε έξι μήνες φυλακή και 3 μήνες και δεκαπέντε μέρες εξορία.²⁰⁵

Το Δεκέμβρη του 1933 ο *Ριζοσπάστης* δημοσιοποιεί την ιστορία της γηραιάς **Μαρούλας Παπαγεωργίου** από το Αγρίνιο, η οποία βρισκόταν έγκλειστη στις φυλακές Αβέρωφ ήδη μερικούς μήνες πριν. Το Πλημμελειοδικείο Μεσολογγίου είχε καταδικάσει την εβδομηνταεξάχρονη γυναίκα σε έξι μήνες φυλακή και δύο χρόνια εξορία για παράβαση του Ιδιωνύμου. Εξαιτίας τόσο της ηλικίας της, όσο και των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε, μια μεγάλη ομάδα δικηγόρων παρουσιάστηκε στις 2 Δεκεμβρίου 1933 στον υπουργό Δικαιοσύνης, Σπυρίδωνα Ταλιαδούρο,²⁰⁶ ζητώντας να της δοθεί χάρη. Ο υπουργός την επισκέφθηκε στη φυλακή, όπου της ζήτησε να υπογράψει δήλωση «μετανοίας», κάτι που η ίδια αρνήθηκε.²⁰⁷ Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1934, τη μετέφεραν, μολονότι ήταν άρρωστη και δεν μπορούσε να περπατήσει, αρχικά στο τμήμα Μεταγωγών Αθηνών και έπειτα στον Πειραιά προκειμένου να εκτοπιστεί στην Ανάφη.²⁰⁸ Έπειτα από διαμαρτυρία της ΕΒΕ, μεταφέρθηκε στο Χατζηκυριάκειο νοσοκομείο του Πειραιά.²⁰⁹

Στις 11 Ιουνίου 1934 καταδικάζεται από το τριμελές Πλημμελειοδικείο Καβάλας για παράβαση του Ιδιωνύμου η **Ελισάβετ Ηλιάδου**, αργότερα **Ζαγουρτζή**, μαθήτρια της Εμπορικής Σχολής. Συμφωνά με το κατηγορητήριο προσπάθησε να προσηλυτίσει διάφορες οικογένειες στις συνοικίες, ενώ ταυτόχρονα διεξήγαγε παράνομο έργο υπέρ της κομμουνιστικής νεολαίας, της ΕΒΕ και του ΚΚΕ. Η ποινή που της επιβλήθηκε ήταν τρεις μήνες φυλακή και τρεις μήνες εξορία στην Αλεξανδρούπολη.²¹⁰ Η Ελισάβετ καταγόταν από τη Θάσο. Κατά τη μεταξική δικτατορία, και όταν θα έχει πλέον παντρευτεί τον Ζαγουρτζή Νικόλαο καπνεργάτη από τη Δράμα και γραμματέα της ΚΕ της ΟΚΝΕ το 1934,²¹¹ εκτοπίζεται στην Ανάφη. Φύση καλλιτεχνική θα συμμετέχει ενεργά στις θεατρικές παραστάσεις της ΟΣΠΕΑ, με ιδιαίτερο υποκριτικό ταλέντο

²⁰⁵ Κήρυξ(Καβάλας), Φύλλο: 20/09/1933, Σελίδα: 3 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 26/09/1933, Σελίδα: 6

²⁰⁶ <http://www.ggk.gov.gr/?p=1003> (πρόσβαση στις 5/8/2017)

²⁰⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 3/12/1933, Σελίδα: 1 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 7/12/1933, Σελίδα: 1

²⁰⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/2/1934, Σελίδα: 1

²⁰⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 14/3/1934, Σελίδα: 3

²¹⁰ Ταχυδρόμος(Καβάλα), Φύλλο: 12/6/1934, Σελίδα: 3 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 12/6/1934, Σελίδα: 4

²¹¹ Χρήστος Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922 – 1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο νέων*, Αθήνα Εκδόσεις: Σύγχρονη Εποχή, 1989, σελ. 273.

στους πιο δραματικούς ρόλους. Το Μάρτιο του 1942 στην κηδεία του Μανώλη Περλορέντζου ήταν υπεύθυνη για το στολισμό του φέρετρου και απήγγειλε ένα ποίημα.²¹² Τον Ιούνιο του 1942, περίπου 40 μέλη της ομάδας που προέρχονταν από βουλγαροκρατούμενες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, γνωστοί και ως «45 Μακεδόνες», έλαβαν εντολή να ετοιμαστούν για να πάνε στη Θεσσαλονίκη προκειμένου να τους ελευθερώσουν. Τελικά μετεφέρθησαν στο στρατόπεδο Παύλος Μελάς και τους πρόσφεραν την ελευθερία τους με τον όρο να δεχθούν τη βουλγαρική υπηκοότητα. Το Δεκέμβριο του 1942 αρνήθηκαν και εκτελέστηκαν όλοι, εκτός από την Ελισάβετ Ηλιάδου – Ζαγουρτζή, επειδή ήταν γυναίκα.²¹³ Θα πεθάνει τυφλή και εκπατρισμένη στην Τασκένδη.²¹⁴

Στα τέλη Νοεμβρίου του 1934 μεταφέρονται στο τμήμα Μεταγωγών Πειραιά τρεις άνδρες και μια γυναίκα από τη Φλώρινα προκειμένου να εκτοπιστούν στη Γαύδο. Η **Εύα Φράγκου**, νοικοκυρά από τη Φλώρινα, θα φτάσει στη Γαύδο στα τέλη του Δεκέμβρη ύστερα από ένα μακρύ και ιδιαίτερα κοπιαστικό ταξίδι, μιας και την ταλαιπώρησε η μόνιμη αναπηρία που είχε στο πόδι. Ήταν η μόνη γυναίκα ανάμεσα σε τριάντα τρεις άντρες. Η κολλεκτίβα της είχε αναθέσει να πλένει τα ρούχα των αρρώστων. Ενδέχεται να έφυγε από τη Γαύδο το καλοκαίρι του 1935.²¹⁵

Μερικούς μήνες μετά την εξορία του Βενιζέλου και την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού και των ένοπλων δυνάμεων από τις βενιζελικές δυνάμεις, θα ξεσπάσει μια καπνεργατική απεργία που αντικατοπτρίζει πλήρως το πολωμένο πνεύμα της εποχής. Πιο συγκεκριμένα το απόγευμα τις 4ης Ιουλίου 1935 οι καπνεργάτες του Βόλου θα κηρύξουν απεργία. Εντούτοις στην απεργία αυτή λαμβάνει μέρος μόνο η μίση καπνεργατική δύναμη, περίπου χιλίων καπνεργατών και καπνεργατριών της πόλης, που ανήκει στο σωματείο «Αναγέννησις».²¹⁶ Οι υπόλοιποι που ανήκουν στο σωματείο «Ομόνοια» δεν συμμετείχαν στην απεργία και οι εκπρόσωποι τους διαμαρτυρηθήκαν έντονα, κατηγορώντας τους συναδέλφους τους ότι υποκινούν την απεργία για πολιτικούς λόγους.²¹⁷ Το ίδιο απόγευμα συλλαμβάνονται προληπτικά

²¹² Margaret Kenna, 2004, *ό.π.*, σελ. 108 – 115 – 132 – 141.

²¹³ Νίκου Τζαμαλούκα, *Ανάφη – Ένας Γολγοθάς της λευτεριάς – αναμνήσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ειρήνη, 1975, σελ. 98.

²¹⁴ Κώστας Μπίρκας, *Με την ψυχή στα δόντια – Κατοχή «Ανάφη»*, Μέρος Α, Αθήνα Εκδόσεις: Μέλισσα, 1966, σελ. 73

²¹⁵ Βασίλη Γ. Μπαρτζιώτα, *Στις φυλακές και τις εξορίες (Σημειώσεις με αναμνήσεις ενός φυλακισμένου – εξόριστου)*, Αθήνα Εκδόσεις: Καστανιώτη, 1978, σελ. 83 – 85 – 91.

²¹⁶ Ταχυδρόμος (Βόλος), Φύλλο: 5/6/1935, Σελίδα: 3

²¹⁷ Ταχυδρόμος (Βόλος), Φύλλο: 6/6/1935, Σελίδα: 1

επτά μέλη της απεργιακής επιτροπής.²¹⁸ Την επόμενη μέρα οι απεργοί έφτασαν περίπου δύο χιλιάδες και οι συλλήψεις αυξήθηκαν στις δεκατέσσερις.²¹⁹ Στις 7 Ιουλίου 1935 με απόφαση της επιτροπής Ασφάλειας Βόλου θα εκτοπιστούν τέσσερα μέλη της οργανωτικής επιτροπής της απεργίας. Ανάμεσα τους είναι και μία γυναίκα, η καπνεργάτρια **Σουλτάνα Καραμπίνη**, η οποία θα εξοριστεί για δύο μήνες στη Φολέγανδρο.²²⁰ Κατά τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου η Σουλτάνα Καραμπίνη θα είναι μια από τις κατηγορούμενες που θα παραπεμφθεί σε δίκη συμφωνά με το υπ' αριθμόν 475 Βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Βόλου, για υποκίνηση της εργατικής εξέγερσης της 2ας Ιουνίου 1936. Τελικά, παρόλο που η τελική απόφαση του δικαστηρίου βγήκε στις 21 Φεβρουαρίου 1937, εκείνη μαζί με άλλες τρεις γυναίκες παραπέμφθηκαν σε άλλη δίκη.²²¹ Εντούτοις φαίνεται ότι καταδικάστηκε, μιας και το 1938 βρίσκεται εξόριστη στην Κίμωλο,²²² όπου ήταν ήδη μέλος της ΟΣΠΕ και βοηθός του γραμματέα Γιάννη Ποτήρη.²²³

Τον Αύγουστο του 1935 θα φύγει από τον Πειραιά με προορισμό τη Σίκυνο, όπου την έστελναν ως εξόριστη, η **Μαρία Τσουνή**, η οποία ήταν νοικοκυρά. Τον Δεκέμβριο του ιδίου χρόνου, και μετά την επιβολή της δικτατορίας του Κονδύλη, βρίσκεται ακόμα στη Σίκυνο μαζί με άλλους 120 εξόριστους. Είναι η μοναδική γυναίκα.²²⁴ Θα παραμείνει στο νησί μέχρι το τέλος της ποινής των έξι μηνών που της είχε επιβληθεί.²²⁵ Η Μαρία Τσουνή, από το Φραντάτο Ικαρίας, ήταν μητέρα οκτώ παιδιών και αντιμετώπιζε προβλήματα υγείας. Τον Ιούνιο του 1936 θα δικαστεί από το Εφετείο Αιγαίου για παράβαση του Ιδιωνύμου. Κατηγορήθηκε ότι μοίραζε επαναστατικές προκηρύξεις, όπως ακριβώς είχε γίνει και το προηγούμενο καλοκαίρι.²²⁶

Αμέσως μετά το πραξικόπημα και την ανάληψη της εξουσίας από τον αντιπρόεδρο της τότε κυβέρνησης και στρατηγό Γεώργιο Κονδύλη στις 10 Οκτωβρίου,²²⁷ άρχισαν οι πολυπληθείς και ομαδικοί εκτοπισμοί, οι οποίοι αφορούσαν, μεταξύ άλλων, και πρόσωπα γνωστά από την πολιτική και πνευματική ζωή της χώρας. Αφού αρχικά

²¹⁸ Ταχυδρόμος (Βόλος), Φύλλο: 5/6/1935, Σελίδα: 3

²¹⁹ Ταχυδρόμος (Βόλος), Φύλλο: 6/6/1935, Σελίδα: 3

²²⁰ Ταχυδρόμος (Βόλος), Φύλλο: 7/6/1935, Σελίδα: 3 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/7/1935, Σελίδα: 4

²²¹ Θανάσης Βογιατζής, *ό.π.*, σελ. 311 - 324

²²² Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 21.

²²³ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 217

²²⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/8/1935, Σελίδα: 3 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 7/12/1935, Σελίδα: 2

²²⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/1/1936, Σελίδα: 3

²²⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/6/1936, Σελίδα: 4

²²⁷ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 790 – 791 – 798 – 801.

εξορίστηκαν πολιτικοί, όπως ο Γεώργιος Παπανδρέου που εκτοπίστηκε στη Μύκονο²²⁸ και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, έπειτα εκτοπίστηκαν επιφανείς πνευματικοί άνθρωποι όπως ο Δημήτριος Γληνός και ο Κώστας Βάρναλης. Και οι δύο εξορίστηκαν στον Άγιο Ευστράτιο για δύο μήνες, από τις 19 Οκτωβρίου 1935²²⁹ μέχρι ανήμερα των Χριστουγέννων του ιδίου χρόνου. Εκεί θα βρεθεί και η **Κατερίνα Κούσκου**.²³⁰

Η γιατρός, με ειδικότητα μικροβιολόγου, Κατερίνα Κούσκου, ενεργή φεμινίστρια, συνελήφθη έπειτα από μια συγκέντρωση γυναικείων οργανώσεων στην Αθήνα. Ήταν η μόνη γυναίκα που συνελήφθη στη συγκέντρωση, επειδή η αστυνομία γνώριζε πως ήταν κουμουνίστρια. Γραμματέας της επιτροπής γυναικών κατά του Πολέμου και του Φασισμού, την εποχή που εκτοπίστηκε ήταν σαράντα ετών, ασθενική και κούτσαινε ελαφρά. Γεννήθηκε στη Σμύρνη από πατέρα δάσκαλο. Στην Αθήνα ήρθε το 1919 για να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο όταν στα πανεπιστήμια ολόκληρης της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας φοιτούσαν μόλις 15 γυναίκες. Απελευθερώθηκε με την επάνοδο του βασιλιά, όπως και 131 άνδρες που ήταν εξόριστοι μαζί της, μεταξύ των οποίων ο ποιητής Κώστας Βάρναλης και ο Δημήτρης Γληνός. Εντούτοις η αμνηστία δεν ήταν γενική και στο νησί παρέμειναν 37 εξόριστοι που είχαν καταδικαστεί πριν από τα Μάρτιο του 1935.²³¹ Το 1937 βρίσκεται ξανά στις γυναίκες φυλακές Αβέρωφ ως πολιτική κρατούμενη²³² και εκτοπίζεται για μία ακόμα φορά στον Άγιο Ευστράτιο από όπου από εκεί θα φύγει στις 14 Οκτωβρίου 1941,²³³ για να μεταφερθεί σε νοσοκομείο των Αθηνών λόγω σοβαρού προβλήματος που είχε παρουσιαστεί στο πόδι της. Κατά την γερμανική κατοχή εργάστηκε δραστήρια στο ΕΑΜ και αργότερα, αναβαίνοντας στο βουνό, στον ΕΛΑΣ. Διώχθηκε για τα πολιτικά της φρονήματα έπειτα από τη συμφωνία της Βάρκιζας και ξαναεξορίστηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Η Κατερίνα Κούσκου πέθανε το 1984 στην Αθήνα.²³⁴

²²⁸ Ευρυδίκη Αμπατζή, *Οι Αχαιοί πρωθυπουργοί, Γεώργιος Παπανδρέου(1888 – 1968) ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Αθήνα, Εκδόσεις: Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σελ. 10 -11 διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνσή: <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/papandreou.pdf>

²²⁹ 17 Οκτωβρίου συνελήφθησαν και έφυγαν από τμήμα Μεταγωγών Πειραιά για το νησί, δύο μέρες μετά.

²³⁰ Κώστας Βάρναλης, *Αϊ – Στράτης Θυμήματα Εξορίας*, Αθήνα Εκδόσεις: Καστανιώτη, Αθήνα 2014, σελ. 46 – 53 – 79.

²³¹ Birtles Bert, *ό.π.*, σελ. 104 – 349 - 355

²³² Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 170.

²³³ Κώστας Μπόσης, *Αη Στράτης – Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξοριστών στα 1941*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ιστορικές Εκδόσεις, 1977, σελ. 17 και Θανάσης Βογιατζής, *ό.π.*, σελ. 357.

²³⁴ Κώστας Βάρναλης, *ό.π.*, σελ. 269.

Στις 30 Νοέμβριου 1935 στον Άγιο Ευστράτιο βρίσκονται 144 εξόριστοι, οι οποίοι στέλνουν υπόμνημα στο Πρωθυπουργό και τον υπουργό Δικαιοσύνης και Εσωτερικών αιτούμενοι πλήρη και γενική αμνηστία. Ανάμεσα τους βρίσκονται και δύο γυναίκες, οι οποίες συνυπογράφουν το υπόμνημα. Πρόκειται για την αγρότισσα **Δέσποινα Ηλίαδου** και τη σιδερώτρια **Σοφία Κρητικού**.^{235 236}

Στις 22 Νοεμβρίου 1935 βρίσκεται στο Τμήμα Μεταγωγών Αθηνών η **Ουρανία Ματθαϊόλακα** εργάτρια από την Αθήνα,²³⁷ περιμένοντας την απόφαση της Ασφαλείας.²³⁸ Τελικά στις 30 του ιδίου μήνα θα ανακοινωθεί η απόφαση εκτοπισμού της στην Ανάφη για έξι μήνες.²³⁹ Από το νησί θα επιστρέψει μετά τα Χριστούγεννα και πιο συγκεκριμένα στις 26 Δεκεμβρίου του 1935, αφού της δόθηκε αμνηστία.²⁴⁰

Στις 11 Σεπτεμβρίου ξεσπάει στο Αίγιο πανεργατική απεργία, ενώ στην Πάτρα η πανεργατική απεργία συνεχίζεται εδώ και πέντε μέρες με αιματηρά επεισόδια μετρώντας έναν νεκρό και δύο τραυματίες.²⁴¹ Τα επεισόδια στο Αίγιο θα πάρουν τέτοια έκταση την επόμενη μέρα και θα ενταθούν τόσο οι συγκρούσεις μεταξύ εργατών και χωροφυλακής, που θα σταλούν αστυνομικές και στρατιωτικές δυνάμεις από την Πάτρα και την Αθήνα προκειμένου να καταστείλουν τις κινητοποιήσεις.²⁴² Στις 13 Σεπτεμβρίου η απεργία θα λήξει τόσο στο Αίγιο, όσο και στην Πάτρα. Η χωροφυλακή θα συλλάβει πολλούς εργάτες και εργάτριες.²⁴³ Η επιτροπή Ασφαλείας της Πάτρας, μολονότι προσήγαγε αρκετές γυναίκες, κατέληξε να επιβάλλει ποινή στις εργάτριες: **Θεοδώρα Χαμούζα** σύζυγο Χρυσάνθου σε εξάμηνη εξορία στον Άγιο Ευστράτιο και **Βαρβάρα Λεοντίδου Τσινάκη** σύζυγο Νικολάου, σε εξορία ενός έτους στη νήσο Μύκονο.²⁴⁴ Εντούτοις μετά την επιβολή της κυβέρνησης Κονδύλη οι καταδικασμένες εργάτριες και εργάτες αμνηστεύθηκαν και αφέθησαν ελεύθεροι από τις φυλακές Μαργαρίτη της Πάτρας όπου κρατούνταν. Η ελευθερία και η υπόσχεση αμνηστίας που τους δόθηκε δεν κράτησε για πολύ, αφού λίγο μετά την

²³⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 11/12/1935, Σελίδα: 3

²³⁶ Η Σοφία Κρητικού φαίνεται να είναι το ίδιο πρόσωπο με τη Σμαρώ Κρητικού, η οποία σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη* ήταν εξόριστη στην Ανάφη την ίδια περίοδο. *Ριζοσπάστης*, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 4

²³⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 14/12/1935, Σελίδα: 2

²³⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 22/11/1935, Σελίδα: 4

²³⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 30/11/1935, Σελίδα: 1

²⁴⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 4

²⁴¹ Νεολόγος Πατρών, Φύλλο: 11/9/1935, Σελίδα: 3

²⁴² Νεολόγος Πατρών, Φύλλο: 12/9/1935, Σελίδα: 3

²⁴³ Νεολόγος Πατρών, Φύλλο: 13/9/1935, Σελίδα: 3

²⁴⁴ Νεολόγος Πατρών, Φύλλο: 17/9/1935, Σελίδα: 3

απελευθέρωση τους συνελήφθησαν εκ νέου και μεταφέρθηκαν στο Τμήμα Μεταγωγών του Πειραιά προκειμένου να εκτοπιστούν.²⁴⁵ Στις 9 Δεκεμβρίου 1935 οι δύο γυναίκες θα πάρουν τελικά το δρόμο της εξορίας.²⁴⁶ Οι συνθήκες ήταν εξαιρετικά δύσκολες, ειδικότερα για τη σταφιδεργάτρια Βαρβάρα Τσινάκη η οποία βρισκόταν σε κατάσταση προχωρημένης εγκυμοσύνης στο τρίτο της παιδί και μαζί της στο νησί είχε πάρει και τα άλλα δύο μικρά παιδιά της.²⁴⁷ Θα επιστρέψει από την εξορία παραμονή της Πρωτοχρονιάς.²⁴⁸

Ανάμεσα στου 147 εξόριστους της Ανάφης βρίσκεται και η **Εριφύλη Τσομπανοπούλου** από τις Σέρρες. Στις αρχές Δεκεμβρίου 1935 θα μεταφερθεί άρρωστη στη Σύρο. Εκεί θα παραμείνει πάνω από δέκα ημέρες περιμένοντας την γνωμάτευση της επιτροπής Ασφαλείας που θα αποφάσιζε τη μεταφορά της στην Αθήνα προκειμένου να υποβληθεί σε εγχείρηση.²⁴⁹ Τελικά θα αμνηστευτεί και θα επιστρέψει στον Πειραιά μια μέρα μετά τα Χριστούγεννα του 1935.²⁵⁰

Στις 27 Δεκεμβρίου 1935 ο **Ριζοσπάστης** θα δημοσιεύσει τη φωτογραφία της **Στυλιανής Πίτσιου**, που στην αγκαλιά της κρατάει τα δύο μικρά παιδιά της. Πρόκειται για την σύζυγο του προέδρου της κοινότητας Μπερόβας του Λαγκαδά, Ευαγγέλου Πίτσιου, η οποία εξορίστηκε στον Άγιο Ευστράτιο μαζί με τα παιδιά της.²⁵¹

Στις 5 Ιουνίου 1936, ένα μήνα μετά τα αιματηρά επεισόδια, θα συλληφθεί στη Θεσσαλονίκη η **Ρόζα Ρετζίνα**, καπνεργάτρια και σύμβουλος της Πανελλήνιας Καπνεργατικής Ομοσπονδίας.²⁵² Στις 8 Μαΐου του 1936, κηρύσσεται πανεργατική απεργία και 5 – 6.000 καπνεργάτες της Θεσσαλονίκης συγκροτούν διαδήλωση προκειμένου να μεταβούν στη Γενική Διοίκηση και να δώσουν ψήφισμα με τα αιτήματά τους. Η χωροφυλακή τους απαγόρευσε την είσοδο στο Διοικητήριο. Ακολούθησαν συμπλοκές και επίθεση των χωροφυλάκων. Στις 9 Μαΐου δυσανεσχημένος τόσο από τη στάση της Χωροφυλακής, όσο και από τα κυβερνητικά μέτρα θα απεργήσει σχεδόν όλος ο εργαζόμενος πληθυσμός της Θεσσαλονίκης και οι απεργοί θα φτάσουν τους 25.000 περίπου. Θα ακολουθήσουν βίαια επεισόδια ανάμεσα στους διαδηλωτές και τους χωροφύλακες, με αποτέλεσμα 12 νεκρούς, 32

²⁴⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 8/12/1935, Σελίδα: 1

²⁴⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 10/12/1935, Σελίδα: 1

²⁴⁷ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 15/12/1935, Σελίδα: 3

²⁴⁸ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 1/1/1936, Σελίδα: 6

²⁴⁹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 21/12/1935, Σελίδα: 3

²⁵⁰ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 4

²⁵¹ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 3

²⁵² Ριζοσπάστης, Φύλλο: 6/16/1936, Σελίδα: 6

βαριά τραυματισμένους και 250 ελαφριά. Τα αιματηρά αυτά γεγονότα θα δώσουν την πρώτη δικαιολογία για την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπου ο Ιωάννης Μεταξάς, στις 10 Μαΐου 1936, θα συζητήσει για πρώτη φορά με τον βασιλιά το ενδεχόμενο δικτατορικής διακυβέρνηση της χώρας.²⁵³ Οι κινητοποιήσεις των εργατών δεν επρόκειτο να σταματήσουν. Στις 4 Ιουνίου κηρύσσεται εκ νέου πανεργατική απεργία στη Θεσσαλονίκη με 18.000 απεργούς. Εντούτοις αυτή τη φορά θα γίνουν ομαδικές συλλήψεις με τον αριθμό των συλληφθέντων να φτάνει περί τους 300.²⁵⁴ Ανάμεσα του θα είναι και η Ρόζα Ρετζίνα που στις 8 Ιουνίου 1936 θα εκτοπιστεί στην Ανάφη.²⁵⁵

Στις 26 Ιουνίου 1936 συλλαμβάνεται από το τμήμα Γενικής Ασφάλειας Θεσσαλονίκης η **Μαίρη Σαμάγια**, ραπτεργάτρια από την Χαλκίδα. Είχε καταδικαστεί τον προηγούμενο χρόνο από το 1^ο Ανακριτικό Γραφείο Πειραιά για παράβαση του Ιδιωνύμου και έκτοτε καταζητείτο. Η ποινή που της είχε επιβληθεί ήταν ένα έτος φυλάκιση και ένα έτος εξορία. Ως τόπος εκτοπισμού είχε οριστεί η Φολέγανδρος.²⁵⁶

²⁵³ Γρηγόριος Δαφνής, *ό.π.*, σελ. 837 – 838 – 839.

²⁵⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 5/6/1936, Σελίδα: 1

²⁵⁵ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 9/6/1936, Σελίδα: 1

²⁵⁶ Μακεδονία, Φύλλο: 27/6/1936, Σελίδα: 5 και Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/6/1936, Σελίδα: 6

4.3. Γυναίκες εξόριστες κατά τη μεταξική δικτατορία έως το 1942

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, από το 1936 έως το 1941 εκτοπίστηκαν τουλάχιστον 1.000 έως 5.000 άτομα στην Ακροναυπλία, στον Άγιο Ευστράτιο, στη Φολέγανδρο, στην Ανάφη, στη Γαύδο, στην Κίμωλο, στη Σίφνο, στη Σίκινο, στο Μεσαιωνικό Φρούριο Πύλου και αλλού.²⁵⁷ Αρκετές ήταν και οι γυναίκες που οδηγήθηκαν από τη δικτατορία του Μεταξά στα νησιά της εξορίας είτε μόνες, είτε με τα παιδιά τους.

Κύριοι τόποι εξορίας των γυναικών, χωρίς αυτό να αποκλείει μεμονωμένες παρουσίες και αλλού, όπως στη Σίφνο που το 1938 η ομάδα απαρτιζόταν από 60 άνδρες και 5 γυναίκες, ήταν η Φολέγανδρος, ο Άγιος Ευστράτιος, η Ανάφη, η Γαύδος και η Κίμωλος. Την ΟΣΠΕ της Σίφνου την διέλυσε ο αστυνόμος του νησιού Παγκέας, στέλνοντας τους άνδρες είτε στην Ακροναυπλία, είτε στο σανατόριο και τις γυναίκες στην Κίμωλο, εκτός από την **Άννα Σαμαρδέλη** που την έστειλε στην Ίο. Την αδερφή της, **Κατίνα Σαμαραδέλη** την έστειλε στην Κίμωλο.²⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό επίσης, ότι στη Σίκινο στις αρχές της μεταξικής εξορίας εκτοπίστηκαν περίπου τριακόσιοι πολιτικοί εξόριστοι. Εντούτοις δημιουργήθηκε πρόβλημα, αφού το μικρό νησί των εξακοσίων κατοίκων αδυνατούσε να καλύψει τις ανάγκες τόσων εξόριστων. Για το λόγο αυτό διέλυσε την πολυπληθή ΟΣΠΕ και τους μετεκτόπισε σε άλλα νησιά, κρατώντας στη Σίκινο περίπου δέκα άντρες.²⁵⁹

Τον Ιούλιο του 1940, το υπουργείο Ασφαλείας μετέφερε τις εξόριστες από τη Γαύδο και τις πήγε στην Κίμωλο. Είχε στόχο να μαζέψει όλες τις γυναίκες από τα ξερονήσια και να κάνει την Κίμωλο ένα τόπο συγκέντρωσης όλων των εξόριστων γυναικών. Εντούτοις τα σχέδια του υπουργείου τα σταμάτησε ο πόλεμος.²⁶⁰ Μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τους Γερμανούς, η διορισμένη κυβέρνηση Τσολάκογλου, μερίμνησε και για τους διοικητικά εκτοπισμένους. Με την κατάρρευση του μετώπου, από τους 1.870 πολιτικούς κρατούμενους του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, οι 1.200 που δεν κατόρθωσαν να δραπετεύσουν παραδόθηκαν στα χέρια των κατακτητών. Από τους 1.200, οι 677 εκτελέστηκαν στο Κούρνοβο, στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, στο στρατόπεδο της Λάρισας, στην Κιαισαριανή και αλλού.²⁶¹

²⁵⁷ Ρούσσος Κούνδουρος, *ό.π.*, σελ. 120.

²⁵⁸ Κωστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, σελ. 616 – 617.

²⁵⁹ Κυριάκος Τσακίρης, *Σίκινο*, Αθήνα, Εκδόσεις: Οδυσσέας, 1996, σελ.30.

²⁶⁰ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 219.

²⁶¹ Ρούσσος Κούνδουρος, *ό.π.*, σελ. 120.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις τόσο της Φολεγάνδρου, όσο και του Αγίου Ευστρατίου όσον αφορά την τύχη των πολιτικών κρατουμένων που βρίσκονταν σε αυτά τα νησιά. Όλοι οι εναπομείναντες εξόριστοι της Φολεγάνδρου, κάποιοι είχαν δραπετεύσει νωρίτερα, έφυγαν από το νησί με τη συγκατάθεση των Γερμανών. Η κατάληψη της Φολεγάνδρου από τις γερμανικές δυνάμεις έγινε στις 8 με 9 Μαΐου 1941, το ίδιο καιρό που ο ραδιοφωνικός σταθμός Αθηνών μετέδιδε ότι το υπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας της κυβέρνησης Τσολάκογλου δήλωνε ότι «*θα αναθεωρηθούν όλες οι καταδικαστικές αποφάσεις των κομμουνιστών*». Με αφορμή την παραπάνω δήλωση²⁶² η ΟΣΠΕΦ συγκρότησε μια τετραμελής επιτροπή, που αποτελούνταν από την Καίτη Νισυρίου Ζεύγου, η οποία μιλούσε αγγλικά, το Στέλιο Παπάζογλου, ο οποίος μιλούσε γερμανικά, τον Κλέωνα Παπαλοΐζο, ο οποίος μιλούσε γαλλικά και το Στέφανο Γκιουζέλη, προκειμένου να διαπραγματευτεί με τους Γερμανούς. Η αντιπροσωπεία αφού είπε στον επικεφαλής αξιωματικό, ο οποίος ήταν Αυστριακός, ότι ήταν πολιτικοί εξόριστοι, του ζήτησε να τους διευκολύνει να φύγουν από το νησί. Εκείνος τους παρέπεμψε στην ανώτερη διοίκηση των Γερμανών στη Μήλο, που τελικά τους επέτρεψε να φύγουν αφού θα έβρισκαν και θα πλήρωναν μόνοι τους τα μέσα.²⁶³ Με την συγκατάθεση του διοικητή της φρουράς Κοκκινάκη,²⁶⁴ οι εξόριστοι εγκατέλειψαν σταδιακά το νησί με την τελευταία αποστολή να φεύγει στις 20 Μαΐου 1941, δηλαδή σε λιγότερο από 15 μέρες από τότε που οι Γερμανοί κατέλαβαν το νησί.²⁶⁵

Σε αντίθεση με τη Φολεγάνδρο, όπου οι Γερμανοί επέτρεψαν στους εξόριστους να φύγουν, στον Άγιο Ευστράτιο η τύχη των εκτοπισθέντων θα είναι διαφορετική. Στις 26 Απριλίου 1941, λίγο πριν οι Γερμανοί καταλάβουν το νησί κι ενώ γινόταν διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων μεταξύ της αντιπροσωπείας τους και του σταθμάρχη διοικητή της φρουράς του νησιού, ο σταθμάρχης φοβούμενος μήπως αποδράσουν οι εξόριστοι παρέταξε τους 12 χωροφύλακες που διέθετε και αυτοί άρχισαν να πυροβολούν τους εξόριστους με αποτέλεσμα να σκοτωθούν 3 και να τραυματιστούν 2 άτομα.²⁶⁶ Στη συνέχεια ο

²⁶² Γιώργης Τρικαλινός, *Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης, οδοιπορικό μιας ζωής*, Αθήνα, Εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, 1998, σελ.83

²⁶³ Γιάννης Μανιτσάρης, *Περιστατικά από την αγωνιστική μου ζωή*, Μέρος πρώτο, επιμέλεια: Ν. Ανδρινόπουλος, Αθήνα, Εκδόσεις: Αλφειός 1981, σελ. 83 – 84.

²⁶⁴ Γιώργης Τρικαλινός, *ό.π.*, σελ.82 – 83.

²⁶⁵ Γιάννης Μανιτσάρης, *ό.π.*, σελ. 87.

²⁶⁶ *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, Αθήνα, Εκδόσεις Αυλός, 1979, σελ. 203 – 205.

σταθμάρχης παρέδωσε τους εξόριστους του Άη Στράτη στους Γερμανούς κατακτητές. Την περίοδο της γερμανικής κατοχής οι εξόριστοι υπέφεραν τα πάνδεινα όχι μόνο από τους Γερμανούς κατακτητές, αλλά και από τον αστυνομικό διευθυντή Βουδικλάρη που βοήθησε σημαντικά στην εξόντωση των κρατουμένων. Ο Βουδικλάρης μάζεψε όλους τους εξόριστους και τους έκλεισε στο κτίριο του σχολείου. Τους στέρησε το επίδομα, τους απαγόρευσε να έχουν περιουσία, τους απαγόρευσε ακόμα και να μαζεύουν χόρτα στους αγρούς, που ήταν σε απόσταση μεγαλύτερη από 30 μέτρα από το σχολείο. Και απειλούσε με εκτέλεση τους ντόπιους κατοίκους που θα βοηθούσαν εξόριστο. Από την έλλειψη τροφίμων, εφοδίων και περίθαλψης πέθαναν 33 εξόριστοι, Τελικά στις 17 Ιούνη 1943, οπότε το ΕΛΑΝ άρπαξε κυριολεκτικά κάτω από τη μύτη των Γερμανών κατακτητών και μέσα σε συνθήκες σφοδρής θαλασσοταραχής όλους τους περίπου 62 πολιτικούς εξόριστους, που είχαν επιζήσει από τα βασανιστήρια, τις σφαίρες και την πείνα και μαζί τους και όλους τους άντρες της Φρουράς Χωροφυλακής, στις 18 Ιουνίου 1943 τους αποβίβασε όλους ελεύθερους και ασφαλείς στο έδαφος της Χαλκιδικής.²⁶⁷ Ανάμεσα τους 3 γυναίκες και 2 μικρά παιδιά.

Η Ανάφη τον Απρίλιο του 1941 τέθηκε στη δικαιοδοσία των Ιταλών καραμπινιέρων. Ο χειμώνας του 1941 – 42 ήταν φρικτός και στην Ανάφη όπως και σε όλη την Ελλάδα εξαιτίας της πείνας. Θύματα του 3 εξόριστοι: ο Μανώλης Περλορέντζος, πέθανε από την πείνα, ο Απόστολος Αποστολίδης, που πέθανε από περιτονίτιδα και ο Σωτήρης Σκαπέρδας, που πέθανε από πνευμονία. Σε αντίθεση με τους εξόριστους του Αγίου Ευστρατίου, οι εξόριστοι της Ανάφης στάθηκαν πιο τυχεροί αφενός γιατί οι Ιταλοί ήταν πιο δεκτικοί σε διαπραγματεύσεις και πιο συνεργάσιμοι από τους Γερμανούς και αφετέρου οι τοπικές αρχές και οι κάτοικοι της Ανάφης ήταν υποστηρικτικοί απέναντι στις κακουχίες των εξόριστων.²⁶⁸

Στις 28 Οκτώβρη 1940 που ο Μουσολίνι κήρυξε τον πόλεμο στην Ελλάδα, στην Κίμωλο βρίσκονταν 20 εξόριστες γυναίκες και 9 άνδρες, οι οποίοι δραπέτευσαν όλοι με τη διευκόλυνση μάλιστα του ίδιου του νωματάρχη της φρουράς, ενός τίμιου έλληνα πατριώτη που έλεγε: «Εγώ δε σας παραδίνω στους Γερμανούς, σηκωθείτε και φύγετε».²⁶⁹

²⁶⁷ <http://kostasbosis.blogspot.gr/2013/08/blog-post.html>

²⁶⁸ Margaret Kenna, 2004, *ό.π.*, σελ. 124 – 128 – 139.

²⁶⁹ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3661616> (πρόσβαση στις 15/01/2017)

Κατά τα έτη 1938 έως 1941 βρέθηκαν εξόριστες στη Φολέγανδρο οι: **Καίτη Νισυρίου Ζεύγου, Διονυσία Παπαδομιχελάκη, Λιλίκα Γεωργίου, Όλγα Αγγελάκη, Ευδοκία Μουζενίδου, Ελένη Αλεξοπούλου, Αλέγγρα Καπέτα, Μαρίκα Μήτρου, Ελένη Γαρίδη,**²⁷⁰ **Θεοδώρα Καραγκίτσου.**²⁷¹

Η **Καίτη Νισυρίου – Ζεύγου** γεννήθηκε το 1903.²⁷² Καταγόταν από τους Επιβάτες της Ανατολικής Θράκης, 60 χιλιόμετρα από την Κωνσταντινούπολη. Η εύπορη οικογένεια της ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου η ίδια μεγάλωσε. Δασκάλα στο επάγγελμα, όπως και η μητέρα της, δούλεψε από τι 1922 έως το 1925 στη Χάλκη.²⁷³ Το καλοκαίρι του 1925 ήρθε μαζί με την μητέρα της στον Πειραιά και το φθινόπωρο του επόμενου έτους θα γνωρίσει τον Γιάννη Ζεύγο – Ταλαγάνη, ο οποίος θα την προτείνει να γίνει μέλος του ΚΚΕ. Το 1929 το κόμμα την στέλνει στη Μόσχα ως γραμματέα του ΚΟΥΝΜΖ, όπου θα παντρευτεί τον Ταλαγάνη,²⁷⁴ ένας γάμος που ενδεχομένως επιβλήθηκε από το κόμμα.²⁷⁵ Το 1930 θα αποκτήσουν το μοναδικό τους παιδί, μια κόρη που θα ονομάσουν Ρωξάνη και την οποία θα αφήσουν στη Ρωσία το 1933 για να επιστρέψουν στην Ελλάδα.²⁷⁶

Μετά την επιβολής δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, το κλείσιμο του *Ριζοσπάστη*, του *Λαϊκού Βιβλιοπωλείου* και τη διάλυση όλων οργανωμένων πυρήνων του ΚΚΕ, οι γυναίκες καλούνται να παίξουν ένα διαφορετικό ρόλο στην οργάνωση του κόμματος. Εξαιτίας των συλλήψεων, ειδικά τα δύο πρώτα χρόνια, έσπαζαν οι συνδέσεις μεταξύ των μελών και χρειαζόταν αρκετός χρόνος για να επανασυνδεθούν. Οι γυναίκες ως σύνδεσμοι, δεν γίνονταν εύκολα αντιληπτές, είτε γιατί είχαν μεγαλύτερη δυνατότητα μεταμφίεσης, είτε γιατί δεν αποτελούσαν υπολογίσιμη δύναμη για τους ανθρώπους του Μανιαδάκη. Σε αυτό το πλαίσιο η Καίτη Νισυρίου Ζεύγου θα συντάξει την πρώτη οργανωμένη ομάδα γυναικών που αποτελούνταν από στελέχη και δραστήρια μέλη του κόμματος. Συγκεντρώθηκαν περίπου 20 γυναίκες. Η οργάνωση αυτή διήρκεσε λίγους μόνο μήνες και διαλύθηκε εξαιτίας των αλλεπάλληλων συλλήψεων.²⁷⁷ Στις 4

²⁷⁰ Η Μαρία Καραγιώργη αναφέρει στο βιβλίο της *Μέχρι την Απόδραση* (σελ. 120) ότι η Ελένη Γαρίδη είχε συλληφθεί την ίδια εποχή με εκείνη. Ο Γιάννης Μανιτσαράς αναφέρει στον ονομαστικό κατάλογο των εξόριστων της Φολεγάνδρου στο βιβλίο του *Περιστατικά από την αγωνιστική ζωή μου* (σελ 73) το επώνυμο Γαριδάκη. Πιθανώς να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.

²⁷¹ Γιάννης Μανιτσαράς, *ό.π.*, σελ. 72 -73 – 74 – 75 -76 και Κλέων Παπαοίζος, *ό.π.*, σελ. 56 – 57 -58.

²⁷² Καίτη Ζεύγου, *Με το Ζεύγο στο επαναστατικό κίνημα*, εκδόσεις: Ωκεανίδα, Αθήνα, 1980, σελ. 34.

²⁷³ Στο ίδιο, σελ. 32

²⁷⁴ Στο ίδιο, σελ. 78

²⁷⁵ Βάσου Γεωργίου, *Η ζωή μου*, τόμος Α, Αθήνα 1992, σελ. 187

²⁷⁶ Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 97 – 98 - 109

²⁷⁷ Στο ίδιο, σελ. 141- 142.

Απριλίου 1937 συνελήφθη μαζί με την **Διονυσία Παπαδομιχελάκη** και μετά από δύο μήνες ανακρίσεων και βασανιστηρίων στην Ασφάλεια, μεταφέρθηκαν στις γυναίκες φυλακές Αβέρωφ.²⁷⁸ Στη φυλακή θα συναντηθούν με τις: **Ηλέκτρα Αποστόλου**, εξορίστηκε στην Ανάφη, **Χρύσα Λαδοπούλου**, εξορίστηκε στον Άγιο Ευστράτιο, **Λιλίκα Παπακηρύκου Γεωργίου**, εξορίστηκε στην Φολέγανδρο, **Κούλα Μεταξά**, **Κατερίνα Κούσκου**, εξορίστηκε στον Άγιο Ευστράτιο, **Άννα και Κατίνα Σαμαραδέλλη**, **Όλγα Μαλαχία**, **Λαμπρινή Καπλάνη**, **Ελεονόρα Ντούβα**, **Ελένη Αλεξοπούλου**, εξορίστηκε στην Φολέγανδρο, **Κυριακή Δεληγιώργη**, **Αλέγγρα Φελούς Καπέτα**, εξορίστηκε στην Φολέγανδρο, **Θεοδώρα Δαβέττα**, **Κούλα Σουλιώτη Τσουρτσούλη**, εξορίστηκε στον Άγιο Ευστράτιο, **Αλίκη Χρυσοπούλου**, **Βάσω Καπετανάκη**, **Όλγα Αγγελάκη**, εξορίστηκε στην Φολέγανδρο, **Μαρίκα Μπαρτζιώτα και Ντίνα Ανδρουλιδάκη**.²⁷⁹ Στις 5 Ιουλίου 1939 μετεφέρθησαν από τη Γενική Ασφάλεια οι: **Μαρία Αγριγιαννάκη** αργότερα **Καραγιώργη**, **Βαγγελιώ Σιάντου** και οι δύο εξορίστηκαν στην Κίμωλο, **Σωτηρία Μουζενίδου** αργότερα **Καθάρη**,²⁸⁰ και το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου οι: **Μαίρη Χυτήρη**, **Νίκη Σκαφιδά Νεφελούδη**, εξορίστηκε αρχικά στη Γαύδο και έπειτα στην Κίμωλο και **Μαρία Κουκουδάμη** αργότερα **Δήμου**.²⁸¹

Η **Θεοδώρα Δαβέττα**, σταφιδεργάτρια από την Πάτρα, συμμετείχε στην πανεργατική απεργία που έγινε το Σεπτέμβριο του 1935 στην Πάτρα.²⁸² Αφού τη συνέλαβαν, την φυλάκισαν στις φυλακές Μαργαρίτη της Πάτρας. Το Δεκέμβριο του 1935 θα συμμετάσχει μαζί με τις άλλες πολιτικές κρατούμενες τις φυλακής σε απεργία πείνας, ζητώντας γενική αμνηστία.²⁸³ Έπειτα θα μεταφερθεί στις φυλακές Αβέρωφ, όπου θα παραμείνει έγκλειστη για 5 χρόνια και θα αποφυλακιστεί το 1941. Μετά τη γερμανική κατοχή πιάστηκε αμέσως και καταδικάστηκε σε θάνατο γιατί είχε πάρει μέρος στην Αντίσταση. Εκτελέστηκε το 1949 στον εμφύλιο πόλεμο, λίγες μέρες πριν ανασταλούν οι εκτελέσεις με την επέμβαση του ΟΗΕ.²⁸⁴

Η **Μαρίκα Μπαρτζιώτα**, πρώτη σύζυγός του ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ Βασίλη Μαπαρτζιώτα, καπνεργάτρια από την Καβάλα κλείστηκε στις φυλακές Αβέρωφ μαζί

²⁷⁸ Στο ίδιο, σελ. 144 – 154.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σελ. 170.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σελ. 175.

²⁸¹ Στο ίδιο, σελ. 176.

²⁸² Νεολόγος Πατρών, Φύλλο: 19/9/1935, Σελίδα: 3

²⁸³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 4

²⁸⁴ Μαρία Καραγιώργη, ό.π, σελ. 161.

με το 18 μηνών παιδί της.²⁸⁵ Αφού άντεξε τα βασανιστήρια στην Ασφάλεια, δεν άντεξε την πίεση και τον εκβιασμό στη φυλακή και υπέγραψε δήλωση μετανοίας, Πιο συγκεκριμένα την έκλεισαν στην απομόνωση όπου το παιδί της αρρώστησε βαριά. Τότε η διεύθυνση της φυλακής ζήτησε να πάρει το παιδί και να το κλείσει στο Εμπειρίκειο, όπου έκλειναν τα παιδιά των φυλακισμένων που ήταν πάνω από 3 ετών. Το παιδί ήταν πολύ μικρό και η μητέρα υπέκυψε μπροστά στον κίνδυνο του θανάτου του. Μέτα την αποφυλάκιση της, χώρισε με τον σύζυγο της.²⁸⁶

Η Καίτη Ζεύγου εκτοπίστηκε στην Φολέγανδρο τη άνοιξη του 1940. Οι περισσότερες από τις συγκρατούμενες της είχαν πάρει νωρίτερα το δρόμο της εξορίας. Πίσω στη φυλακή θα αφήσει την **Ντίνα Ανδρουλιδάκη**, κουνιάδα του δημοσιογράφου Ανδρουλιδάκη, η όποια ήταν από τη Λαμία και είχε μαζί της στη φυλακή το παιδί της, ένα αγοράκι 8 έως 10 μηνών. Στο τμήμα μεταγωγών θα συναντήσει την **Αλέκα Παϊζη**, μια νεαρή κοπέλα ηθοποιό, και άλλες γυναίκες από την περιφέρεια που έπαιρναν και αυτές τον δρόμο της εξορίας.²⁸⁷

Η **Διονυσία Παπαδομιχελάκη**, το μικρότερο παιδί μια μικροαστικής οικογένειας της Ζακύνθου, γεννήθηκε το 1906. Νέα γυναίκα στις αρχές της δεκαετίας του '30, γίνεται μέλος του ΚΚΕ. Συνεργάτης του παράνομου μηχανισμού της ΚΕ, γνωρίζεται και συνδέεται το 1935 με τον Στέλιο Παπαδομιχελάκη τον οποίο και παντρεύεται μετά τη σύλληψή τους στις φυλακές Αβέρωφ, τον Δεκέμβρη του 1937. Στη φυλακή, κουμπάροι τους ο Γιάννης και η Καίτη Ζεύγου με την οποία συνελήφθηκαν μαζί. Αργότερα εξορίζεται στη Φολέγανδρο από όπου δραπετεύει το 1940 και μαζί με άλλους τέσσερις συγκρατούμενους ιδρύουν τον Μάιο στην Αθήνα, την Εθνική Αλληλεγγύη. Τα χρόνια της κατοχής γύριζε και βοηθούσε τους Αθηναίους μοιράζοντας λίγο ψωμί, κάποιο φάρμακο και τα μηνύματα του ΕΑΜ. Με την απελευθέρωση και αμέσως μετά τα Δεκεμβριανά, έφυγε 7 μηνών έγκυος προς την ελεύθερη Ελλάδα. Υστέρα ήρθαν ο πόλεμος και οι διώξεις. Εξορίστηκε για 3 χρόνια στα στρατόπεδα της Μακρονήσου και του Τρικκερίου. Μετά την απελευθέρωσή της, γιατί ήταν μια από τις 11 κρατούμενες μωρομάνες, οργανώθηκε στον σύλλογο οικογενειών φυλακισμένων και εξόριστων του οποίου ήταν ιδρυτικό μέλος και

²⁸⁵Τασούλα Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: Μαρτύρια και μαρτυρίες γυναικών» στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αθήνα, Εκδόσεις: Φιλίστωρ, 2000, σελ. 104.

²⁸⁶Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 161 – 162.

²⁸⁷Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 177- 179 – 180.

πρόεδρος μέχρι την απελευθέρωση του συζύγου της, το 1962. Η δικτατορία τη βρήκε στην Κρήτη. Παρά τη μεγάλη ηλικία της και την κλονισμένη της υγεία, συλλαμβάνεται και εξορίζεται στη Γυάρο από όπου αποφυλακίστηκε το καλοκαίρι του 1968. Ήταν η πρώτη ομάδα αρρώστων κρατουμένων που αποφυλακίστηκαν μετά από μια μεγάλη κινητοποίηση και απεργία πείνας Ελλήνων και ξένων φοιτητών, τον Μάη του 1968 στην Πράγα, μπροστά στην ελληνική πρεσβεία. Στη δεκαπενθήμερη αντιδικτατορική εκδήλωση μαζεύτηκαν 1,5 εκατομμύριο υπογραφές με αίτημα την απελευθέρωση των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα και στάλθηκαν στον τότε γενικό γραμματέα του ΟΗΕ. Μαζί με άλλους 29 αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, ο Δήμος Αθηναίων την τίμησε με χρυσό μετάλλιο τον Οκτώβρη του 1989. Το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε ομόφωνα να γίνει η κηδεία της δημοσία δαπάνη. Πέθανε στις 29 Μαΐου 1999 σε ηλικία 93 ετών.²⁸⁸

Στη Φολέγανδρο θα εκτοπιστεί και η **Λιλίκα Παπακηρύκου Γεωργίου**, σύζυγος του δημοσιογράφου και μέλους του ΚΚΕ Βάσσου Γεωργίου ο οποίος ήταν και εκείνος εξόριστος στο ίδιο νησί. Η Λιλίκα Γεωργίου θα εκτοπιστεί στη Φολέγανδρο το Σεπτέμβρη του 1939 και θα έχει φύγει από το νησί μέχρι το καλοκαίρι του 1940,²⁸⁹ προκειμένου να γεννήσει την κόρη της Μάχη.²⁹⁰

Η **Αλέγγρα Φελούς Καπέτα** γεννήθηκε στις 17 Ιανουαρίου 1919 στα Τρίκαλα από ισπανοεβραίους γονείς. Σε ηλικία 19 ετών εντάχθηκε στο ΚΚΕ στην οργάνωση του Βόλου. Βρέθηκε στο Βόλο μαζί με τη διωκόμενη οικογένειά της, μετά την εξέγερση των αγροτών στα Τρίκαλα, το 1925, όπου πρωτοστάτησε ο θείος της Ραφαήλ Φελούς, γραμματέας της Οργάνωσης του ΚΚΕ στα Τρίκαλα. Κατά τη μεταξική δικτατορία θα φυλακιστεί στις γυναίκες φυλακές Αβέρωφ και έπειτα θα εξοριστεί στη Φολέγανδρο. Ξαναγυρίζει στο Βόλο την Κατοχή μ' εντολή της Οργάνωσης του ΚΚΕ και συμμετέχει δραστήρια στον αγώνα του Κόμματος από τις γραμμές του ΕΛΑΣ εναντίον των Γερμανών κατακτητών. Βοήθησε στη διάσωση πολλών Εβραίων πολιτών και αγωνιστών. Παίρνει ενεργά μέρος στον ΔΣΕ κι αγωνίζεται με θέρμη για τα ιδανικά του. Μετά την απελευθέρωση επιλέγεται στην καθοδήγηση του ΚΚΕ και στο 7ο Συνέδριό του εκλέγεται αναπληρωματικό μέλος της ΚΕ. Σε συνθήκες παρανομίας στο Βόλο γνώρισε τον μετέπειτα σύζυγό της γιατρό Τάκη Σκύφτη, στην κλινική του οποίου

²⁸⁸ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3774234>

²⁸⁹ Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 182

²⁹⁰ Βάσος Γεωργίου, *Η ζωή μου*, Τόμος Β, Αθήνα, 1992, σελ. 176 - 177

κρυβόταν από τους διώκτες της. Με την ήττα του ΔΣΕ πήρε αναγκαστικά το δρόμο της προσφυγιάς φτάνοντας στη Λειψία της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Η Αλέγγρα Φελούς - Σκύφτη με εντολή του ΚΚΕ γύρισε παράνομα στην Ελλάδα το 1955, για συμμετοχή στην Κομματική Οργάνωση. Το 1968 πέρασε στο ΚΚΕ εσωτερικού. Με την πτώση της χούντας το 1974 η Αλέγγρα Σκύφτη μετά από πολλά χρόνια προσφυγιάς επέστρεψε στην Ελλάδα. Πέθανε στις 17 Φεβρουαρίου 2011.²⁹¹

Η **Όλγα Αγγελάκη** ήταν υφαντεργάτρια από το Βόλο.²⁹² Σύζυγος του Χρήστου Αγγελάκη, ο οποίος έφτασε στη Φολέγανδρο το χειμώνα του 1938,²⁹³ και μητέρα του μικρού Ρήγα που τον είχε μαζί της τόσο στη Φολέγανδρο, όσο και στην Κίμωλο όπου την μετεκτόπισαν, στα τέλη του 1939, αρχές 1940.²⁹⁴ Η **Ευδοξία Μουζενίδου**, ήταν αδερφή του Αδάμ Μολυβδά και σύζυγος του Αδάμ Μουζενίδη, γνωστού στελέχους του ΚΚΕ.²⁹⁵

Η **Θεοδώρα Καραγκίτσου** ήταν η μητέρα του Παντελή Σίμου Καραγκίτσου και τυπικά δεν ήταν εξόριστη.²⁹⁶ Η ασφάλεια είχε πιάσει και είχε φυλακίσει και τα δύο της παιδιά, ενώ η ίδια ήταν άπορη, με κλονισμένη υγεία και ουσιαστικά αδυνατούσε να συντηρήσει τον εαυτό της. Η λύση που δόθηκε από το μεταξικό καθεστώς ήταν να σταλεί στην εξορία όπου βρισκόταν ο γιος της προκειμένου να την φροντίσει. Εντούτοις ήταν τυπικά ελεύθερη.²⁹⁷

Στην Ανάφη από το 1938 έως το 1942 βρέθηκαν εξόριστοι οι: **Ηλέκτρα Αποστόλου, Ελισάβετ Ηλιάδου – Ζαγουρτζή, Ειρήνη Σκαλίδου, Μαρία Βαρουχίδου, Αθανασία Κανάρια, Βασιλική Καρατζουμάνη ή Καρατσουμάκη,**²⁹⁸ **Μαργαρίτα Κωτσάκη και Αθανασία Τσακίρη.**²⁹⁹

Η **Ηλέκτρα Αποστόλου** εκτοπίστηκε στην Ανάφη μαζί με το νεογέννητο παιδί της, την Αγνή, τον Ιούλιο του 1938. Η Ηλέκτρα εντάχθηκε στην Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ) το 1925, όταν ήταν ακόμη έφηβη. Συμμετείχε στο Κίνημα για τις Εργαζόμενες σε Εργοστάσια και οργάνωσε τις πρώτες

²⁹¹ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=6147887> (πρόσβαση 5/8/2017)

²⁹² Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 170 και Βάσος Γεωργίου, *Η ζωή μου*, Τόμος Β, Αθήνα, 1992 σελ. 136.

²⁹³ Πάνος Δημητρίου, *Εκ Βαθέων – Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, Αθήνα, Εκδόσεις: Θεμέλιο, 1997, σελ. 78.

²⁹⁴ Κλέων Παπαλοΐζος, *ό.π.*, σελ. 58

²⁹⁵ Γιωργής Τρικαλίνος *ό.π.*, σελ. 76.

²⁹⁶ Κλέων Παπαλοΐζος, *ό.π.*, σελ. 58

²⁹⁷ Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 182.

²⁹⁸ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 20.

²⁹⁹ Κώστας Μπίρκας, *Σελίδες του αγώνα (ηρωικό χρονικό της 15ετίας 1935 – 1950) – Κάτων απ' τη μπότα της δικτατορίας*, τόμος Β, Αθήνα, Εκδόσεις: Μέλισσα, 1966, σελ. 79

απεργίες στα υφαντουργεία και στα καπνεργοστάσια, απαιτώντας μείωση του μισθού και ίσους μισθούς για ίση εργασία. Έως το 1932 είχε αναλάβει το Γραφείο Κεντρικών Πληροφοριών της ΟΚΝΕ και ήταν μέλος της Μορφωτικής Επιτροπής Πολιτικής Ενημέρωσης. Το 1934 εκπροσώπησε τις ελληνίδες στο αντιφασιστικό και αντιπολεμικό συνέδριο του Παρισιού. Παντρεύτηκε το γιατρό Γιάννη Σιδερίδη, οποίος κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας μεταφέρθηκε στις φυλακές της Κέρκυρας, όπου αργότερα υπέγραψε δήλωση μετάνοιας. Η Ηλέκτρα συνελήφθη αμέσως μετά την 4^η Αυγούστου του 1936 και φυλακίστηκε για δύο χρόνια στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ. Αφέθηκε για λίγο ελεύθερη, για λόγους υγείας, αλλά την συνέλαβαν και πάλι όταν ήταν έγκυος. Όταν εκτοπίστηκε το 1938 ήταν λεχώνα. Μέχρι το δύσκολο χειμώνα του 1941 - 42, αρνιόταν να δεχθεί τα δέματα του συζύγου της αλλά τελικά συναίνεσε για χάρη του παιδιού τους.³⁰⁰ Κατά τη διάρκεια της εξορίας της, έζησε στο σπίτι των γυναικών μαζί με το παιδί της και τις **Ελισάβετ Ηλιάδου - Ζαγουρτζή, Μαρία Βαρουχίδου και Ειρήνη Σκαλίδου**. Φαίνεται ότι ήταν πολύ σημαντική για την καθοδήγηση της ΟΣΠΕ. Αναμείχθηκε στη διατύπωση της πολιτικής κατεύθυνσης της ομάδας, συμμετείχε στην έκδοση της εφημερίδας και στην οργάνωση θεατρικών παραστάσεων. Κατά τη διάρκεια της κατοχής ήταν ο επίσημος διερμηνέας για τους 220 εξόριστους που βρίσκονταν στο νησί μιας και μιλούσε γαλλικά και γερμανικά.³⁰¹ Έφυγε από την Ανάφη τον Αύγουστο του 1942 και το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου δραπέτευσε από το τμήμα μεταγωγών Αθήνας ντυμένη σαν καθαρίστρια.³⁰² Συνελήφθη ξανά στις 25 Ιουλίου του 1944 στις 7:30 το πρωί στην οδό 3ης Σεπτεμβρίου και Ιθάκης από την ομάδα Παρθενίου της Ειδικής Ασφάλειας. Μεταφέρθηκε στο ξενοδοχείο Κρυστάλ στην οδό Ελπίδος 3, που ήταν το ανακριτικό γραφείο της Ειδικής Ασφάλειας Αθηνών, δίπλα από την έδρα της Ειδικής Ασφάλειας, Ελπίδος 5. Εκεί για την αντιστασιακή της δράση, βασανίστηκε και δολοφονήθηκε. Ήταν 39 ετών.³⁰³

Η **Ειρήνη Σκαλίδου**, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος, εργαζόταν σε μια εφημερίδα, η οποία χαρακτηριζόταν ανατρεπτική και τυπωνόταν παράνομα. Όταν τη συνέλαβαν εκείνη αρνήθηκε να υπογράψει δήλωση και τελικά την εκτόπισαν στην

³⁰⁰ Margaret Kenna, *ό.π.*, σελ. 110.

³⁰¹ Μπίρκας Κώστας, *Ηλέκτρα Αποστόλου Η αθάνατη ηρωίδα του έθνους*, Αθήνα 1978, Σελ. 50 - 51

³⁰² Margaret Kenna, *ό.π.*, σελ. 111.

³⁰³ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/7/1945, Σελίδα: 2

Ανάφη.³⁰⁴ Πιο συγκεκριμένα, παραμονή της 25^{ης} Μαρτίου 1937, η Ασφάλεια Βόλου ανακαλύπτει ένα κομμάτι του παράνομου μηχανισμού του ΚΚΕ και της ΟΚΝΕ Βόλου.³⁰⁵ Σύμφωνα με δημοσίευμα εφημερίδας της εποχής συλλαμβάνονται 25 κομμουνιστές, από τους οποίους οι τρεις είναι γυναίκες. Έπειτα από έρευνα κατασχέθηκαν προκηρύξεις διαφόρων χρονολογιών, έντυπα πολιτικού περιεχομένου, ένα χειροκίνητο πιεστήριο με το οποίο εξέδιδαν περιοδικό μικρού σχήματος της κομματικής οργάνωσης Αθηνών, ένσημα του κόμματος και της Εργατικής Βοήθειας, αξίας 200.000 δραχμών, δύο πολύγραφοι και μια γραφομηχανή.³⁰⁶ Την 1^η Απριλίου το τριμελές Πλημμελειοδικείο Βόλου καταδικάζει τους συλληφθέντες με το νόμο «περί προστασίας του κοινωνικού καθεστώ», ανάμεσα στους καταδικασθέντες είναι και η Ειρήνη Σκαλίδου, θεία του γνωστού γιατρού από τη Νέα Ιωνία Τριαντάφυλλου Σκαλίδη, στην οποία επιβάλλει ποινή φυλάκισης και ενάμιση χρόνο εξορία στην Ανάφη. Την ίδια ποινή θα επιβάλλει και στην Ελένη Μακίδου, ενώ στην Αικατερίνη Γαβριήλ, που είναι η τρίτη γυναίκα από αυτές που συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν, επιβλήθηκε ποινή φυλάκισης δυόμιση ετών και εκτόπισης ενάμιση έτος τη Φολέγανδρο.³⁰⁷

Την ίδια εποχή στην Ανάφη βρισκόταν η Μαρία Βαρουχίδου από τη Φλώρινα, η Βασιλική Καρατσουμάκη από τον Έβρο και η Ελισάβετ Ζαγουρτζή – Ηλιάδου. Οι περισσότερες γυναίκες, όπως και άντρες, στην Ανάφη ήταν από τη Βόρεια Ελλάδα, το Βόλο, τη Θάσο και τη Φλώρινα.³⁰⁸

Το φθινόπωρο του 1937 έφτασε στην Ανάφη η **Μαργαρίτα Κωτσάκη** η οποία ήταν δασκάλα. Εκείνη την εποχή πρέπει να ήταν 36 ετών και να είχε ήδη παντρευτεί το Γιώργο Διονυσάτο. Καθόλη τη διάρκεια της ζωής της, γεννήθηκε το 1901 και πέθανε το 1993, είχε εκτίσει συνολικά 27 χρόνια σε φυλακές και εξορίες.³⁰⁹ Η Μαργαρίτα συνελήφθη τον Ιούλιο του 1937 και μετά από τρεις μήνες την εκτόπισαν στην Ανάφη. Όταν έφτασε στο νησί έμεινε με άλλες 4 εξόριστες.³¹⁰ Η μία ήταν η **Αθανασία Τσακίρη**, υφαντουργός από το Σουφλί, μαζί με την οποία μεταφέρθηκε στην Κίμωλο

³⁰⁴ Margaret Kenna, *ό.π.*, σελ. 110.

³⁰⁵ Θανάσης Βογιατζής, *ό.π.*, σελ. 328.

³⁰⁶ Θεσσαλία, Φύλλο: 29/3/1937, Σελίδα: 3

³⁰⁷ Θανάσης Βογιατζής, *ό.π.*, σελ. 328.

³⁰⁸ Margaret Kenna, *ό.π.*, σελ. 108 – 115 – 132 – 141.

³⁰⁹ Στο *ίδιο.*, σελ. 115.

³¹⁰ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 10 – 11.

το 1939.³¹¹ Στον ίδιο θάλαμο έμεναν επίσης δύο κοπέλες από το Σουφλί, η **Αθανασία Κανάρια** και η Παναγιώτα.³¹²

Στον Άγιο Ευστράτιο κατά την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας και ως τον Ιούνιο του 1943, βρέθηκαν εξόριστες οι: **Κατερίνα Κούσκου, Χρύσα Λαδοπούλου, Κούλα Σουλιώτη Τσουρτσούλη,**³¹³ **Κλεονίκη Κιουπτσή και Μαγδαληνή Δημητριάδου.**³¹⁴ Ήταν επίσης εξόριστη η **Κική Κανελλέα**, η οποία μετεκτοπίστηκε τον Οκτώβριο του 1940, καθώς και η **Νίκη Βουρνά**, της οποίας ο σύζυγος παρέμεινε στον Άγιο Ευστράτιο, ενώ εκείνη μαζί με τη φυματική Κική Κανελλέα έφυγαν για την Κίμωλο.³¹⁵

Η **Κούλα Σουλιώτη Τσουρτσούλη** γεννήθηκε το 1912 στον Ίασμο Κομοτηνής. Καπνεργάτρια στο επάγγελμα και τουλάχιστον όταν εξορίστηκε έπασχε από φυματίωση.³¹⁶ Η ίδια έγινε μέλος του ΚΚΕ, στέλεχος της *Εθνικής Αλληλεγγύης* πριν από την δικτατορία του Μεταξά.³¹⁷ Το 1938 θα δικαστεί, θα φυλακιστεί στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ και τελικά θα εκτοπιστεί στον Άγιο Ευστράτιο. Μαζί της, θα πάρει και τον μικρό της γιό, τον Γιάννη που τότε ήταν περίπου 6 χρονών, μιας και ο πατέρας του ήταν και εκείνος κρατούμενος στην Ακροναυπλία. Το 1942 την μετέφεραν στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, στη Θεσσαλονίκη, όπου την βασάνισαν και τελικά την εκτέλεσαν, το 1944, ύστερα από άρνησή της να δεχθεί την βουλγαρική υπηκοότητα. Ο Γιάννης ήταν το ένα από τα δύο παιδιά που έφυγαν από τον Άγιο Ευστράτιο τον Ιούνιο του 1943. Εντούτοις το παιδί είχε μείνει ορφανό και από τους δύο του γονείς αφού οι Γερμανοί είχαν εκτελέσει, νωρίτερα από τη μητέρα, τον πατέρα του στην Ακροναυπλία.³¹⁸

Το άλλο παιδί που σώθηκε μαζί με τον Γιάννη Τσουρτσούλη, ήταν ο μικρός Μανώλης Κιουπτσής, από το χωρίο Κιούπκινο Σερρών, ο οποίος ήταν μόλις τεσσάρων ετών. Ο Μανώλης ήταν πιο τυχερός αφού κατόρθωσε να σωθεί και η μητέρα του

³¹¹ Margaret Kenna, *ό.π.*, σελ.108.

³¹² Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 11

³¹³ Ο Κλέων Παπαλοΐζος, αναφέρει και κάποια Κούλα Τριτρεσούλη (σελ. 72), που όμως πρέπει να είναι η Κούλα Τσουρτσούλη.

³¹⁴ Κώστας Μπόσης, *Άη Στράτης - Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ιστορικές εκδόσεις, 1977, σελ. 59 και Κλέων Παπαλοΐζος, *ό.π.*, σελ. 73.

³¹⁵ Θανάσης Βογιατζής, *ό.π.*, σελ.357 – 358.

³¹⁶ Γιώργης Καζάκος, *Άη Στράτης - Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941 – 42*, Αθήνα, Εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, 2013, σελ. 214.

³¹⁷ *Οι αλύγιστοι της ταξικής πάλης – Έκθεση ντοκουμέντων και αρχειακού υλικού*, Αθήνα, Εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, 2016, σελ. 99.

³¹⁸ Γιώργος Φαρσακίδης, *Σε άνιση μάχη...*, Θεσσαλονίκη, 2012, σελ. 22 – 23 και στο Γιώργης Καζάκος, *ό.π.*, σελ. 226.

Κλεονίκη Κιουπτσή. Τα δύο παιδιά επέζησαν από τον δύσκολο χειμώνα του 1941 – 42 και σ' αυτό συνέβαλλε η απόφαση της ΟΣΠΕ του Άη Στράτη ότι όσο και να υπέφεραν οι ίδιοι από την πείνα τα παιδιά έπρεπε να ζήσουν.³¹⁹

Στη Γαύδο μετά το 1937 βρέθηκαν εξόριστες, μεταξύ άλλων, οι γυναίκες των ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ όπως οι : **Σοφία Νεφελούδη, Αύρα Βλάση – Παρτσαλίδη, Δώρα Σκλάβαινα, Κούλα Θέου,** η γυναίκα του **Σιτοκωνσταντίνου,** καθώς και η **Πέρσα Βλάση,** η **Ξυλά,**³²⁰ η **Μέλπω Δημητρακοπούλου – Γεωργιάδου**³²¹, η **Μαρίκα Στρατηγάκη** ,οι αδερφές **Μαρίκα** και **Διαμάντω Μανουσάκη,** η **Κική Κανελλέα,** η **Μέλπω Διαμαντοπούλου,** η **Μάρθα Φαράγκου,** η **Κατίνα Βάρκα,**³²² η **Νίτσα Καλτσούνη** και η **Δήμητρα και Ρεγγίνα Κοσκινά** μαζί με τη μητέρα τους.³²³

Το φθινόπωρο του 1937 μετέφεραν στη Γαύδο, αφού πρώτα τις κούρεψαν όλες γουλί προκειμένου να υπογράψουν δήλωση από τα κρατητήρια του τμήματος μεταγωγών Πειραιά, τις αδερφές **Κοσκινά,** τη **Ρεγγίνα** και τη **Δήμητρα,** τη μητέρα τους καθώς και τη **Νίτσα Καλτσούνη,**³²⁴ η οποία βρέθηκε τυχαία στο σπίτι τους την ώρα της σύλληψης.³²⁵ Η Ρεγγίνα Κοσκινά ήταν δασκάλα και την συνέλαβαν μαζί με όλη της την οικογένεια. Τις γυναίκες τις έστειλαν στη Γαύδο, ενώ τον αδερφό της στην Ακροναυπλία, όπου παραδόθηκε στους Γερμανούς μαζί με άλλους κουμουνιστές και τελικά εκτελέστηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής πιθανώς στο Κούρνοβο.³²⁶ Οι συνθήκες διαβίωσης δεν είχαν βελτιωθεί καθόλου από την προ μεταξική περίοδο. Εντούτοις προστέθηκε μια ακόμα δυσκολία, η αυστηρή αστυνόμευση. Τακτικοί έφοδοι, περιορισμένη ακτίνα εξόδου και υποχρεωτική παρουσία τρεις φορές την ημέρα ήταν κάποια από τα μέτρα που δυσκόλευαν ακόμα περισσότερο τη ζωή των εξόριστων. Τις γυναίκες ειδικότερα οι χωροφύλακες τις έβριζαν με τα χειρότερα λόγια.³²⁷ Επιπλέον υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες στο άνυδρο και αφιλόξενο νησί. Η πιο βασική ήταν η έλλειψη νερού.³²⁸

³¹⁹ Κλέων Παπαλοΐζος, *ό.π.*, σελ. 73.

³²⁰ Γιάννης Ταμτάκος, *ό.π.*, σελ. 116.

³²¹ Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα 1966 σελ. 589.

³²² Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940, ο.π.*, σελ. 602.

³²³ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *Μια ζωή γεμάτη αγώνες*, εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 1987, σελ. 9 – 10.

³²⁴ Στο ίδιο, σελ. 9 – 10.

³²⁵ <http://www.komep.gr/2016-teyxos-1/oi-alygistes-ths-taksikhs-palhs> (πρόσβαση 5/8/2017)

³²⁶ Μαρία Καραγιώργη, *Μέχρι την απόδραση*, εκδόσεις: Φυτράκης, Αθήνα 1989, σελ. 236

³²⁷ Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, Αθήνα, Εκδόσεις: Μέλισσα, 1966, σελ. 588.

³²⁸ Βάσος Γεωργίου, *Η ζωή μου*, Τόμος Β, Αθήνα, 1992, σελ. 199.

Στη Γαύδο υπήρχε μια ακόμα ιδιαιτερότητα σε σχέση με τα άλλα νησιά εξορίας. Όταν πήγαν οι πρώτοι εξόριστοι, υπήρχαν όλες και όλες έξι πλίνθινες κατοικίες που οι χωρικοί είχαν φτιάξει προκειμένου να στεγαστούν οι ίδιοι, με κλαδιά, χώμα και λάσπη για στέγη. Δεν υπήρχε ούτε χωριό, ούτε οργανωμένος οικισμός. Για να επιβιώσουν οι εξόριστοι αποφάσισαν να χτίσουν ένα σπίτι. Το εγχείρημα ήταν αρκετά δύσκολο γιατί δεν υπήρχαν τα κατάλληλα μέσα και εργαλεία. Εντούτοις το οίκημα, ολοκληρώθηκε το 1934 και παρόλο που ήταν φτιαγμένο από χώμα και πέτρες ήταν πολύ καλύτερο από τις κατοικίες των χωρικών και οι ντόπιοι το αποκαλούσαν «παλάτι». Επιπλέον στο νησί αυτό δεν υπήρχε κατάστημα, ούτε λιμάνι, με αποτέλεσμα το καϊκι που μετέφερε προμήθειες να μην μπορεί να πλησιάσει. Το χειμώνα το καϊκι πήγαινε περίπου μια φορά το μήνα και ήταν σύνηθες οι εξόριστοι να μένουν για πολύ καιρό χωρίς τις απαραίτητες προμήθειες.³²⁹ Όλοι οι εξόριστοι κατά τη μεταξική περίοδο έμεναν στο «παλάτι». Οι άνδρες κοιμόντουσαν στο ισόγειο, ενώ οι γυναίκες στον πρώτο όροφο. Οι άρρωστοι και οι φυματικοί έμεναν στο Σαρακίνικο σε ένα σπίτι που ήταν ιδιοκτησία της ΟΣΠΕ. Το «παλάτι» ήταν περιφραγμένο με συρματοπλέγμα και οι φύλακες βρίσκονταν 150 μέτρα μακριά. Οι εξόριστοι πέρναγαν όλη τη μέρα τους μέσα στα όρια της αυλής και του σπιτιού, αφού για να μπορέσουν να κυκλοφορήσουν στο νησί χρειαζόταν γραπτή άδεια της χωροφυλακής, την οποία έδιναν προκειμένου οι εξόριστοι να κάνουν δουλείες για την ΟΣΠΕ. Επιπλέον έπρεπε να δίνουν παρουσία στη χωροφυλακή τρεις φορές την ημέρα.³³⁰

Στη Γαύδο εκτόπισαν τις συζύγους των βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου Βασίλη Νεφελούδη, Στέλιου Σκλάβαινα και Δημήτρη Παρτσαλίδη. Το Παλλαϊκό Μέτωπο ήταν ένας πολιτικός σχηματισμός που είχε συγκροτήσει το ΚΚΕ το Γενάρη του 1936. Την άνοιξη του 1938 μετά τη σύλληψη του συζύγου της, η **Σοφία Νεφελούδη** τέθηκε σε κατ'οίκον περιορισμό μαζί με το εβδομήντα ημερών βρέφος της, τη Νίκη, για είκοσι μέρες. Έπειτα την έστειλαν, μαζί με το μωρό, στη Γαύδο όπου επίσης εκτόπισαν **την Αύρα Βλάση - Παρτσαλίδη** και τη **Δώρα Σκλάβαινα**. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου στη Γαύδο, στο χειρότερο νησί εξορίας, το ¼ των εξόριστων ήταν γυναίκες. Συνολικά σε 50 εξόριστους οι 13 με 15 ήταν γυναίκες.³³¹

³²⁹ Birtles Bert, ό.π, σελ. 342 – 343.

³³⁰ Βάσος Γεωργίου, *Έτσι γίνανε οι άνθρωποι*, Αθήνα, Εκδόσεις; Σύγχρονη εποχή, 1988, σελ. 199 – 200

³³¹ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=897451> (πρόσβαση 15/01/2017)

Η **Μέλπω Δημητρακοπούλου – Γεωργιάδου** καταγόταν από την Κορώνη Μεσσηνίας και ήταν μέλος του ΚΚΕ. Το Μάρτη του 1937, αφού πρώτα εξέτισε ποινή στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ, την εκτόπισαν στην Αμοργό. Η ΟΣΠΕ της Αμοργού ήταν πολύ μικρή. Μόλις 4 άτομα μαζί με την Μέλπω, που φυσικά ήταν η μόνη γυναίκα. Είχε εκτοπιστεί με δικαστική απόφαση, η ποινή της οποίας είχε λήξει και η μεταξική δικτατορία είχε παρατείνει επ' αόριστο. Για το λόγο αυτό έστειλε μαζί με το συνεξόριστο της Κωστή Μπίρκα, ο οποίος βρισκόταν στη ίδια κατάσταση, μια αναφορά διαμαρτυρίας προς τον βασιλιά Γεώργιο Β'. Η βασιλική απάντηση ανέφερε περίπου τα εξής: «είναι επικίνδυνη και τέτοιες γυναίκες πρέπει να εξαφανίζονται από την ελληνική κοινωνία». Εντούτοις προέβλεπε τη μεταγωγή της από την Αμοργό, «προς άγνωστον κατεύθυνσιν». Η απάντηση έφτασε την στιγμή που η Μέλπω είχε βασανιστεί ήδη αρκετά από τους χωροφύλακες της Αμοργού και ιδιαίτερα από το χωροφύλακα Χαρίδημο, εξαιτίας της απόδρασης του Κωστα Μπίρκα. Πιο συγκεκριμένα όταν οι χωροφύλακες διαπίστωσαν την απόδραση, την χτύπησαν και την απείλησαν. Στη συνέχεια, επί αρκετές εβδομάδες, της έκαναν συνεχείς εφόδους στο δωμάτιο της, όχι τόσο για να την επιτηρήσουν, όσο για να την τρομοκρατήσουν ασκώντας της ψυχολογική πίεση προκειμένου να υπογράψει δήλωση μετανοίας. Η μετεκτόπιση της στη Γαύδο έγινε την κατάλληλη στιγμή.³³²

Η **Κική Κανελλέα**, κόρη συνταγματάρχη από την Καλαμάτα,³³³ θα συλληφθεί για πρώτη φορά στις 17 Φεβρουαρίου 1933 στη συγκέντρωση διαμαρτυρίας, που έγινε στην Αθήνα μπροστά στο υπουργείο Εσωτερικών, για τα επεισόδια της Θεσσαλονίκης.³³⁴ Φοιτήτρια, που όμως δεν θα κατορθώσει ποτέ να πάρει το πτυχίο του Πανεπιστημίου και στέλεχος του ΚΚΕ.³³⁵ Τελικά θα συλληφθεί στις 26 Φεβρουαρίου 1933 και θα μεταφερθεί στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ.³³⁶ Κατά τη μεταξική δικτατορία θα εξοριστεί αρχικά στη Γαύδο, έπειτα θα μεταφερθεί στον Άγιο Ευστράτιο, από όπου όμως θα την μετεκτοπίσουν ξανά τον Οκτώβριο του 1940, για την Κίμωλο. Ο πιο πιθανώς λόγος των συνεχών μετεκτοπίσεων της φαίνεται να είναι η ευαίσθητη υγεία της, μιας και έπασχε από φυματίωση.³³⁷

³³² Κώστας Μπίρκας, *Σελίδες του αγώνα (ηρωικό χρονικό της 15ετίας 1935 – 1950) – Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας*, τόμος Α, εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα, 1966, σελ. 257 – 258 – 264 – 265.

³³³ Καίτη Ζεύγου, *ό.π.*, σελ. 209.

³³⁴ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/2/1933, Σελίδα: 1

³³⁵ Καίτη Ζεύγου, *Με το Ζεύγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, Εκδόσεις: Ωκεανίδα, 1980, σελ. 46.

³³⁶ Ριζοσπάστης, Φύλλο: 28/2/1933, Σελίδα: 1 και 2

³³⁷ Θανάσης Βογιατζής, *ό.π.* σελ. 357 – 358.

Η **Κατερίνα (Κατίνα) Βάρκα** ήταν πτυχιούχος φιλόλογος από το Λιτόχωρο. Πήγε για σπουδές στη Θεσσαλονίκη και υπήρξε φοιτήτρια του Χαράλαμπου Θεοδωρίδη. Αποτελούσε τον σύνδεσμο του Μακεδονικού Γραφείου και της οργάνωσης Ελευθερία με το Πανεπιστήμιο.³³⁸ Συμμετείχε στις εργατικές κινητοποιήσεις των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη που καταπνίγηκαν βίαια από τις δυνάμεις της χωροφυλακής το Μάιο του 1936. Δολοφονήθηκε το 1947 από παρακρατικούς,³³⁹ στην ασφάλεια της Δράμας.³⁴⁰

Η ομάδα εξόριστων της Κιμώλου ήταν από της πιο μικρές. Απαρτιζόταν περίπου από 20 ανθρώπους, μεταξύ των οποίων και αρκετές γυναίκες. Στις 28 Οκτώβρη 1940 με την κήρυξη του πολέμου κατά της πατρίδας μας από τον Μουσολίνι, στην Κίμωλο βρίσκονταν 20 γυναίκες εξόριστες: **Αγγελάκη Όλγα, Αγριγιαννάκη Μαρία, Βάρκα Κατίνα, Βλάση Αύρα, Ιωαννίδου Κλειώ, Καπλάνη Λαμπρινή, Καραμπίνη Σουλτάνα, Κοσκινά Δήμητρα, Κοσκινά Ρεγγίνα, Κωτσάκη Μαργαρίτα, Μπαϊράμογλου Διαμάντω, Μπαϊράμογλου Μαρία, Νεφελούδη Σοφία, Παπάζογλου Δόμνα, Παπαρήγα Βασιλεία, Ρόδη Κάτου, Σιάντου Ευαγγελία, Σαμαραδέλη Κατίνα, Χατζηβασιλείου Χρύσα, Χατζηδάκη Φούλα.** Άνδρες ήταν μόνο 9 οι: Αποστόλου Λευτέρης, Γυφτοδήμος Κώστας, Θανόπουλος Χρήστος, Καπλάνης Κώστας, Νίκολης Γιώργης, Πορφυρογένης Μιλτιάδης, Ποτήρης Γιάννης, Ρούσσος Πέτρος, Τέγος Νίκος.³⁴¹ Εντούτοις το 1937 – 38 στο νησί βρίσκονταν αρχικά οι: Δόμνα Παπάζογλου Ιωαννίδου, Χρύσα Χατζηβασιλείου, Βασιλεία Παπαρήγα, Ρόδη Κάτου, Κλειώ Ιωαννίδου, Σουλτάνα Καραμπίνη και Βάσω Ζαχαριάδου. Έπειτα ήρθαν: από την Ανάφη η Μαργαρίτα Κωτσάκη και Αθανασία Κανάρια και λίγο αργότερα η Αθανασία Τσακίρη και η Βασιλική Καρατσουμάκη,³⁴² από τις φυλακές Αβέρωφ η Μαρία Αγριγιαννάκη, η Ευαγγελία Σιάντου και η Λαμπρινή Καπλάνη, από τη Γαύδο η Αύρα Βλάση Παρτσαλίδου, η Σοφία Νεφελούδη, η Δήμητρα Κοσκινά, η Ρεγγίνα Κοσκινά και η Κατίνα Βάρκα, από τη Φολέγανδρο η Όλγα Αγγελάκη.

Η **Δόμνα Παπάζογλου** ήταν σύζυγος του βολιώτη βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου Γιάννη Ιωαννίδη και πρώην σύζυγος του ιστορικού στελέχους του ΚΚΕ

³³⁸ <http://www.alterthess.gr/content/o-makedonikos-vezoyvios-toy-dimitri-paylidi> (πρόσβαση 10/02/2017)

³³⁹ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 219.

³⁴⁰ Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940, ο.π.*, σελ. 589.

³⁴¹ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3661616> (πρόσβαση στις 15/01/2017)

³⁴² Ίσως και η Μαίρη Οικονομίδου (Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940, ο.π.*, σελ. 602).

Γεωργίου Κολοζώφ. Καταγόταν από πλούσια οικογένεια της Πόλης και ήταν απόφοιτος της Νομικής.³⁴³ Στέλεχος της ΟΚΝΕ για πολλά χρόνια, δούλευε στο μηχανισμό της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Η Δόμνα συνελήφθη το 1938 σε δρόμο της Θεσσαλονίκης. Κατοικούσε στο ίδιο σπίτι με τους Πέτρο Ρούσο και τη γυναίκα του Χρύσα Χατζηβασιλείου. Αμέσως μετά τη σύλληψη της, έδωσε στην Ασφάλεια τη διεύθυνση του σπιτιού στο οποίο έμενε, με αποτέλεσμα να συλληφθούν ο Ρούσος και η Χατζηβασιλείου. Και οι τρεις εξορίστηκαν στην Κίμωλο.³⁴⁴

Η **Χρύσα Χατζηβασιλείου** γεννήθηκε το 1904 στη Μικρά Ασία από σχετικά εύπορη οικογένεια. Ήταν απόφοιτος της γαλλικής Σχολής Καθολικών καλογραιών στο Οδεμήσιο της Μικράς Ασίας και γνώριζε άπταιστα γαλλικά.³⁴⁵ Μετά την μικρασιατική καταστροφή εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στην Αθήνα. Το επάγγελμά της ήταν δακτυλογράφος και από τα νεανικά της χρόνια ασπάστηκε την κομμουνιστική ιδεολογία εμπνεόμενη από την Οχτωβριανή επανάσταση. Από το 1924 ήταν η εξ απορρήτων δακτυλογράφος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και με σύσταση του κόμματος λίγο αργότερα έγινε δακτυλογράφος της Σοβιετικής πρεσβείας στην Αθήνα.³⁴⁶ Με τις πρώτες αποστολές στελεχών του ΚΚΕ στη Σοβιετική Ένωση πήγε στη Μόσχα και φοίτησε στο Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο Εργατών Ανατολής (ΚΥΤΝ) όπου έμαθε και ρωσικά.³⁴⁷ Ήταν από τα πιο μορφωμένα και δραστήρια στελέχη του ΚΚΕ και ανέβηκε όλη την κομματική ιεραρχία. Εκλέχθηκε μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ στο 6ο Συνέδριο, το Δεκέμβρη του 1935. Ήταν η πρώτη γυναίκα που εκλεγόταν στην ΚΕ του ΚΚΕ.³⁴⁸ Στην Κίμωλο, όπου εξορίστηκε το 1938, ήταν μέλος του κομματικού γραφείου της ΟΣΠΕ. Η ομάδα είχε δυο παράλληλες οργανώσεις, η μια ήταν νόμιμη, όπου ο γραμματέας εκλεγόταν από όλα τα μέλη της ομάδας είτε ήταν κομματικά στελέχη είτε όχι, και η άλλη ήταν παράνομη όπου συμμετείχαν μόνο μέλη του κόμματος. Η παράνομη ήταν συγκροτημένη σε παράνομους πυρήνες και το παράνομο γραφείο απαρτιζόταν από τα τρία μέλη της Κεντρικής Επιτροπής που ήταν στην Κίμωλο: τη Χρύσα Χατζηβασιλείου, τον Πέτρο Ρούσο και το Μιλτιάδη Πορφυρογέννη. Η Χρύσα

³⁴³ Μαρία Καργιώργη, *ό.π.*, σελ. 212.

³⁴⁴ Βασίλης Νεφελούδης, *ό.π.*, σελ. 167.

³⁴⁵ Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα Εκδόσεις: Σύγχρονη Σκέψις, 1953, σελ. 478.

³⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 282.

³⁴⁷ Στο ίδιο., σελ. 478.

³⁴⁸ Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Α' τόμος 1919-1949, Αθήνα Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2012, σελ. 284 – 286.

ήταν τότε 35 ετών αλλά άρρωστη και καταβεβλημένη. Πέθανε το 1950 στη Βουδαπέστη από λευχαιμία.³⁴⁹

Η **Φούλα Χατζηδάκη** ήταν σύζυγος του Μιλτιάδη Πορφυρογέννη και εξόριστη στην Κίμωλο την ίδια περίοδο. Προερχόταν από οικογένεια πανεπιστημιακών καθηγητών και ήταν μορφωμένη η ίδια. Κατά τη διάρκεια της εξορίας της, μαζί και με άλλους εξόριστους, εξέδιδε μηνιαία εφημερίδα. Εκτός από τις καλλιεργημένες γυναίκες, στο νησί βρίσκονταν εξόριστες και μερικές καπνεργάτριες, όπως η **Βασιλεία Καραντώνη** από το Βόλο, σύζυγος του Μήτσου Παπαρήγα γραμματέα της ΓΣΕΕ, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1949 στην Ασφάλεια Αθηνών. Τον Ιούνιο του 1936 η Βασιλεία έπαιξε σημαντικό οργανωτικό ρόλο στη μεγάλη διαδήλωση των εργατών του Βόλου.³⁵⁰ Το 1938 εκείνη, όπως και η **Σουλτάνα Καραμπίνη**, μια άλλη καπνεργάτρια από το Βόλο καθώς και η **Ροδή Κάτου** καπνεργάτρια από την Καβάλα άνηκαν ήδη στην ΟΣΠΕ της Κιμώλου.³⁵¹ Κατά τη διάρκεια της εξορίας τους η Σουλτάνα Καραμπίνη και η Ροδή Κάτου, βοηθούσαν τον γραμματέα του γραφείου της ΟΣΠΕ Γιάννη Ποτήρη.³⁵²

Στην Κίμωλο την ίδια περίοδο βρίσκονταν η Κλειώ Ιωαννίδου από την Κύπρο,³⁵³ που η ίδια και τα αδέρφια της είχαν μεγάλη ιστορία στο κουμουνιστικό κίνημα, καθώς και η Όλγα Αγγελάκη με τον πεντάχρονο γιο της το Ρήγα.³⁵⁴ Μαζί τους ήταν και η **Λαμπρινή Καπλάνη**, σύζυγος του Κώστα Καπλάνη που πέθανε κρατούμενος τον Ιταλών στο στρατόπεδο της Λάρισας. Η Λαμπρινή γεννήθηκε το 1913 στο Φραντάτο, μεγάλωσε σε πολύ φτωχή οικογένεια και στα 16 της ξενιτεύτηκε και έγινε υπηρέτρια στην Αθήνα. Από πολύ νωρίς πήρε μέρος σε εργατικούς αγώνες και οργανώθηκε στο ΚΚΕ. Στα 19 της, την εξόρισαν στη Σίφνο. Εκεί παντρεύτηκε τον συνεξόριστο της, Κώστα Καπλάνη. Στην κατοχή, δραπετεύει για την Αθήνα και συνδέεται με τον παράνομο εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Το 1942, καταζητούμενη πια, κατορθώνει να μπει στο γερμανικό στρατόπεδο Λάρισας με πλαστή ταυτότητα προκειμένου να επισκεφτεί τον θανατοποινίτη άντρα της. Ένας Έλληνας την αναγνώρισε. Την στιγμή της σύλληψης, η Λαμπρινή αρπάζει ένα πιστόλι από το τραπέζι του διοικητή αλλά δεν καταφέρνει να διαφύγει. Καταδικάστηκε σε θάνατο, πέρασε φρικτά βασανιστήρια, 4

³⁴⁹ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 212 – 213.

³⁵⁰ Στο *ίδιο.*, σελ. 215.

³⁵¹ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 21.

³⁵² Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 217.

³⁵³ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 24

³⁵⁴ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 235.

μέρες ήταν μισοπεθαμένη στο κελί της, αφού συνήλθε, δραπετεύει και ξανατραυματίζεται κατά την απόδραση. Δεν χάνει χρόνο και ξανασυνδέεται με το ΕΑΜ. Στον εμφύλιο εξορίζεται και φυλακίζεται στη Χίο. Βασανίστηκε και τελικά καταδικάστηκε σε θάνατο. Εκτελέστηκε με τουφεκισμό στο Γουδί, το Σεπτέμβριο του 1949. Ήταν μια από τις τελευταίες γυναίκες που σκοτώθηκε στην Αθήνα πριν την αναστολή των εκτελέσεων.³⁵⁵

Το Δεκέμβριο του 1939 η Μαρία Αग्रιγιαννάκη, η Ευαγγελία Σιάντου και ο Νίκος Πλουμπίδης καταδικάστηκαν σε φυλάκιση και εξορία. Οι δύο γυναίκες έμειναν μέχρι τις 11 Ιουλίου του 1940 στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ και έπειτα μεταφέρθηκαν στην Κίμωλο.³⁵⁶ Η **Ευαγγελία Σιάντου** ήταν μέλος του ΚΚΕ και σύζυγος του Γιώργου Σιάντου, γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ από το 1930 έως το 1931, όπου τον αντικατέστησε ο Νίκος Ζαχαριάδης έπειτα από παρέμβαση της Κουμουνιστικής Διεθνούς. Το 1936 εκλέχθηκε βουλευτής Τρικάλων με το Παλλαϊκό Μέτωπο.³⁵⁷ Η **Μαρία Καραγιώργη-Γυφτοδήμου**, το γένος Αग्रιγιαννάκη, γεννήθηκε στις 23 Δεκεμβρίου 1918 στις Μηλιές Πηλίου. Αποφοίτησε από το Γυμνάσιο του Βόλου, και το 1936 εισήχθη στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ. Στη διάρκεια των φοιτητικών της χρόνων οργανώθηκε στην παράνομη από το Μεταξικό καθεστώς ΟΚΝΕ. Για την αντιδικτατορική της δράση συνελήφθη από την Ασφάλεια τον Μάιο του 1939. Στην Κίμωλο η Μαρία Αग्रιγιαννάκη γνώρισε το σύντροφο της ζωής της, τον επίσης εξόριστο, γιατρό και ιστορικό στέλεχος του ΚΚΕ Κώστα Καραγιώργη.³⁵⁸

Το 1938 - 39 βρίσκονταν επίσης στο νησί της Κιμώλου η **Βάσω Ζαχαριάδου, η Σουλτάνα Καραμπίνη και η Κατίνα Σαμαραδέλη**.³⁵⁹ Την Κατίνα, μαζί με την αδερφή της Άννα, οι οποίες ήταν από τη Μυτιλήνη και ήταν ανιψιές του ποιητή Απόστολου Μαμέλη,³⁶⁰ αφού έμειναν ένα χρόνο στις φυλακές Αβέρωφ, τις εκτόπισαν τον Οκτώβριο του 1938 στη Σίφνο. Εκεί βρέθηκαν σε μια ομάδα που απαρτιζόταν από 60 άνδρες και 5 γυναίκες, ανάμεσα τους η **Εύα Ηλιάδου** και η **Σουλτάνα**

³⁵⁵ <http://www.ikariamag.gr/ntokoymento-mia-antartissa-apo-tin-ikaria> (13/02/2017)

³⁵⁶ Μαρία Καραγιώργη, *ό.π.*, σελ. 177 – 204.

³⁵⁷ <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=151718&ct=83&dt=01/06/2003> (πρόσβαση 10/02/2017)

³⁵⁸ <http://www.emian.gr/2012/06/mariakaragiorgi> (πρόσβαση 10/02/2017)

³⁵⁹ Μαργαρίτα Κωτσάκη, *ό.π.*, σελ. 20 – 21.

³⁶⁰ Πάνος Δημητρίου, *ό.π.*, σελ. 86.

Παπαδοπούλου. ³⁶¹ Εντούτοις αυτή η ομάδα εξόριστων διαλύθηκε από τον αστυνόμο του νησιού. ³⁶²

Η ΟΣΠΕ Κιμώλου είχε τη δική της εφημερίδα, την οποία κατά κύριο λόγο έβγαζαν οι γυναίκες της ομάδας. Η φρουρά ήταν ιδιαίτερα σκληρή με τις γυναίκες. Οι περιορισμοί ήταν πολλοί και η σκληρότητα των χωροφυλάκων έφτασε μέχρι τον ξυλοδαρμό με βούρδουλα. Πιο συγκεκριμένα, μετά τη κήρυξη του πολέμου από τους Γερμανούς, οι χωροφύλακες βρήκαν μια πρόφαση για να κλείσουν στα κρατητήρια αρκετές γυναίκες, ανάμεσα τους τη Σοφία Νεφελούδη και τη Βαγγελιώ Σιάντου, τις όποιες χτύπησαν άγρια με το βούρδουλα.

Με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, όλη η ΟΣΠΕ ζήτησε να σταλεί στο μέτωπο, οι άνδρες μάχιμοι και οι γυναίκες νοσοκόμες και σε άλλες βοηθητικές υπηρεσίες. Η απάντηση του Ιωάννη Μεταξά και του Κωνσταντίνου Μανιαδάκη υφυπουργού Δημόσιας Ασφάλειας ήταν η ίδια που έστειλε σε όλους τους εξόριστους απ' όλα τα ξερονήσια της Ελλάδας που είχαν ακριβώς το ίδιο αίτημα, «*Κάντε δήλωση και ελάτε*». ³⁶³

Όταν κατέρρευσε το μέτωπο και οι Γερμανοί καταλάμβαναν την Ελλάδα, η ΟΣΠΕ αποφάσισε και οργάνωσε την απόδραση που ξεκίνησε στις 28 Απριλίου 1941 και ολοκληρώθηκε το Μάιο. ³⁶⁴ Πρώτος δραπετεύει στην Κρήτη ο Πορφυρογέννης μαζί με τη γυναίκα του Φούλα Χατζηδάκη. Ύστερα ο Γυφτοδήμος, Κώστας Καραγιώργης με τη γυναίκα του Μαρία Αγριγιαννάκη στον Πειραιά. Ακολουθεί μια 6μελής ομάδα με επικεφαλής τον Λευτέρη Αποστόλου στη Μήλο. Οι υπόλοιποι 19 δραπετεύουν ομαδικά με επικεφαλής τον Πέτρο Ρούσσο και με τη διευκόλυνση μάλιστα του ίδιου του νωματάρχη της φρουράς. ³⁶⁵

³⁶¹ Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, σελ. 617.

³⁶² Στο ίδιο, σελ. 616 – 617.

³⁶³ Στο ίδιο., σελ. 603.

³⁶⁴ Στο ίδιο, σελ. 604

³⁶⁵ <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3661616> (πρόσβαση στις 15/01/2017)

Επίλογος

Όταν οι εξόριστοι επέστρεψαν στην ηπειρωτική Ελλάδα ξεκίνησαν την ανασυγκρότηση του κόμματος από την οποία προέκυψαν όλες οι αντιστασιακές οργανώσεις, όπως η Εθνική Αλληλεγγύη και το ΕΑΜ. Οι εξόριστες αποτέλεσαν επιτελικά στελέχη της αντίστασης.³⁶⁶ Ουσιαστικά ήταν εκείνες που θα εισάγουν και άλλες γυναίκες στον αγώνα για απελευθέρωση και κοινωνική αλλαγή. Κατά την περίοδο της Κατοχής οι γυναίκες θα μπουν μαζικά στο αγώνα, διεκδικώντας όχι μόνο την ελευθερία τους, αλλά και την ισότιμη θέση τους στην κοινωνία ως ενεργοί πολίτες. Ενεπλάκησαν εκούσια, ή ακούσια με την πολιτική, διαμέσου της συμμετοχής τους στις γυναικείες οργανώσεις και της δράσης τους στην ΕΠΟΝ, στην ΕΑ, στο Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος.

Μπορεί οι κομμουνίστριες του Μεσοπολέμου να αποτελούσαν μια μικρή μειοψηφία, σε σχέση με το σύνολο των ελληνίδων. Εντούτοις μαζί με τις φεμινίστριες ήταν οι μόνες γυναίκες που συνειδητά αντισταθήκαν και έδρασαν ενάντια στην πατριαρχική κυρίαρχη εξουσία που ήθελε τις γυναίκες να παίζουν τους παραδοσιακούς ρόλους αποκλεισμένες στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού. Η ιδεολογία της επαναστατικής αλλαγής της κοινωνίας περιείχε και τη δική τους απελευθέρωση. Τελικά οι αγώνες τους θα δικαιωθούν, τουλάχιστον σε ότι αφορά το ζήτημα των εκλογικών δικαιωμάτων.

Οι ελληνίδες θα αποκτήσουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα το 1952. Αρχικά το 1949, αμέσως μετά τη λήξη του Εμφυλίου. Με τον αναγκαστικό νόμο 959/49, μειώνονται οι περιορισμοί στη γυναικεία ψήφο και οι γυναίκες παίρνουν μαζικά μέρος στις δημοτικές εκλογές του 1951. Τελικά με τον νόμο 2159/1952, βάσει ερμηνευτικής δήλωσης στο Σύνταγμα του 1952, αναγνωρίζονται πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες, οι οποίες ψηφίζουν για πρώτη φορά στις βουλευτικές εκλογές του 1956. Ήδη όμως από τον Ιανουάριο του 1953, συμμετέχουν σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη, όπου εκλέγεται για πρώτη φορά γυναίκα βουλευτής στο ελληνικό κοινοβούλιο με το κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού η Ελένη Σκούρα.³⁶⁷

Στη διάρκεια της Κατοχής οι γυναίκες που θα δράσουν με στόχο την κοινωνική αλλαγή, θα είναι πάρα πολλές. Το πρότυπο της κομμουνίστριας, κάπως αμβλυμένο,

³⁶⁶ Κλέων Παπαλοΐζος, *ό.π.*, σελ. 64 – 65.

³⁶⁷ Μάρω Παντελίδου Μαλούτα, *Γυναίκες και Πολιτική. Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*, Αθήνα, Εκδόσεις: Gutenberg, 1992, σελ. 15

θα είναι αυτό που θα κυριαρχήσει ιδεολογικά στην Αντίσταση. Αν οι συντρόφισσες ήταν λίγες, οι συναγωνίστριες ήταν πάρα πολλές και ο τρόπος που αυτές οργανώθηκαν και έδρασαν επηρέασε, όχι μόνο τη γενιά τους αλλά και τις επόμενες γενιές.³⁶⁸

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι γυναίκες εγκαινιάζουν την πολιτικότητα τους στους αφιλόξενους τόπους εξορίας. Οι γυναίκες αυτές αγωνίστηκαν να αποδείξουν ότι ήταν και εκείνες ενεργοί πολίτες και διώχθηκαν όχι μόνο γιατί επαναστάτησαν ενάντια στην πατριαρχική εξουσία, αλλά κυρίως γιατί τόλμησαν να διεκδικήσουν τα εργασιακά και πολιτικά τους δικαιώματα καθώς και την ελευθερία να εκφράζουν τις πολιτικές τους απόψεις. Από αυτήν τη περίοδο και έπειτα, μέχρι και το τέλος της δικτατορίας των συνταγματαρχών το 1974 χιλιάδες άνθρωποι, γυναίκες και άνδρες, θα βασανιστούν, θα φυλακιστούν και τελικά θα εξοριστούν για τις πεποιθήσεις και τις ιδέες τους.

³⁶⁸Τασούλα Βερβενιώτη, *ό.π.*, σελ. 66.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922 – 1974*, εκδόσεις: Θεμέλιο, Αθήνα 1995

Αμπατζή Ευρυδίκη, *Οι Αχαιοι πρωθυπουργοί, Γεώργιος Παπανδρέου(1888 – 1968) ο Γέρος της Δημοκρατίας*, Εκδόσεις: Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2008. Διαθέσιμο και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/papandreou.pdf>

Βερβενιώτη Τασούλα, «Μακρονήσι: Μαρτύρια και μαρτυρίες γυναικών» στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, εκδόσεις: Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000

Βερβενιώτη Τασούλα, *Η γυναίκα της Αντίστασης – Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Εκδόσεις: Κουκκίδα, Αθήνα, 2013

Βερέμης Αθανάσιος, «Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την αντεπανάσταση του 1923 ως την ανατροπή του Πάγκαλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 35, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015.

Βογιατζής Θανάσης Κ., *1936 – Η πάλη των τάξεων*, Βόλος, 2010

Βόγλης Πολυμέρης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, μτφ. Γ. Καστανάρας, εκδόσεις: Αλεξάνδρεια, 2004

Γεωργίου Βάσος, *Έτσι γίνανε οι άνθρωποι*, εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1988

Γεωργίου Βάσος, *Η ζωή μου*, Τόμος Β, Αθήνα, 1992

Γιούργου Όλγα, *Οι ενώσεις παλαιών πολεμιστών και το ΣΕΚΕ (1922-1925): κοινωνικές αναφορές, ιδεολογικές και πολιτικές επιρροές*, Μεταπτυχιακή εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://pandemos.panteion.gr/index.php?op=record&lang=el&pid=iid:7818>

Γκριτζώνας Κώστας, *Ομάδες Συμβίωσης 1925 – 1974. Η συντροφική απάντηση στη βία και τον εγκλεισμό*, εκδόσεις: Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, εκδόσεις: Κάκτος, Αθήνα, 1997

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923 – 1940*, εκδόσεις: Κάκτος, Αθήνα, 1997

Δελακούρα Κατερίνα, Ζιώγου – Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18^{ος} – 20^{ος} αιώνας)*. Εκδόσεις: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα, 2015 Διαθέσιμο στην

Δεσποτόπουλος Αλέξανδρος, «Μικρασιατική Καταστροφή», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 34, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015.

Δημητρακόπουλος Οδυσσεύς, «Ανάθεση σχηματισμού κυβερνήσεως στον Κωνσταντίνο Κανάρη» και «Η Ναυπλιακή επανάσταση», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 30, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015,

Δημητρίου Πάνος, *Εκ Βαθέων – Χρονικό μιας ζωής και μιας εποχής*, εκδόσεις: Θεμέλιο, Αθήνα, 1997

Διαμαντόπουλος Θανάσης, «Η Α Ελληνική Δημοκρατία», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1920 – 1930*, Τόμος Α, Εκδόσεις: Η Καθημερινή, Αθήνα, 2017, σελ. 68

Ζεύγου Καίτη, *Με το Ζεύγο στο επαναστατικό κίνημα*, εκδόσεις: Ωκεανίδα, Αθήνα, 1980

Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 – 1941, επιμέλεια: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, εκδόσεις: τα Νέα για τη σειρά έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, Αθήνα 2010

Ιστορία της Αντίστασης 1940-45, Εκδόσεις Αυλός, Αθήνα 1979

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (από την εισαγωγή), τόμος 34, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015.

Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμια Ιστορίας ΚΚΕ*, Ά Τόμος 1918- 1949, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2008

Καζάκος Γιώργης, *Άη Στράτης - Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων. Χειμώνας 1941 – 42*, εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, Αθήνα 2013

Καμαρινού Κυριακή. Α., *Τα «πέτρινα» πανεπιστήμια. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες 1924 – 1974*, εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 2005

Καραγιώργη Μαρία, *Μέχρι την απόδραση*, εκδόσεις: Φυτράκης, Αθήνα 1989, σελ. 217

Καφετζάκη Τόνια, «Γυναίκες στην υπηρεσία του έθνους», στο *Ελλάδα 20^{ος} αιώνας 1910 – 1920*, Α τόμος, Εκδόσεις: Η Καθημερινή, Αθήνα, 2017

Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας, *Η συμμετοχή των γυναικών στα κέντρα λήψη πολιτικών αποφάσεων στην Ελλάδα*, 2006 σελ. 43 Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: https://kethi.gr/wpcontent/uploads/2009/01/126_GYNAIKES_SYMMETOXH_KLPA.pdf (πρόσβαση 12/8/2017)

Κούνδουρος Ρούσσοι. Σ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924- 1974*, εκδόσεις: Καστανιώτης, Αθήνα 1978

Κωτσάκη Μαργαρίτα, *Μια ζωή γεμάτη αγώνες*, Εκδόσεις: Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987

Λιναρδάτος Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, εκδόσεις: Θεμέλιο, Αθήνα 1988

Λιναρδάτος Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, εκδόσεις: Θεμέλιο, Αθήνα, 1988

Μανιτσαράς Γιάννης, *Περιστατικά από την αγωνιστική μου ζωή*, Μέρος πρώτο, επιμέλεια: Ν. Ανδρινόπουλος, Αθήνα, 1981

Μπαρτζιώτας Βασίλης, Γ., *Στις φυλακές και τις εξορίες (Σημειώσεις με αναμνήσεις ενός φυλακισμένου – εξόριστου)*, Εκδόσεις: Καστανιώτη, Αθήνα , 1978

Μπίρκας Κώστας , *Σελίδες του αγώνα (ηρωικό χρονικό της 15ετίας 1935 – 1950) – Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας*, τόμος Α, εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα, 1966

Μπίρκας Κώστας, *Ηλέκτρα Αποστόλου Η αθάνατη ηρωίδα του έθνους* , Αθήνα 1978

Μπίρκας Κώστας, *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα 1966

Μπίρκας Κώστας, *Με την ψυχή στα δόντια – Κατοχή «Ανάφη»*, Μέρος Α , Εκδόσεις : Μέλισσα, Αθήνα, 1966

Μπίρκας Κώστας, *Σελίδες του αγώνα (ηρωικό χρονικό της 15ετίας 1935 – 1950) – Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας*, τόμος Β, εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα, 1966

Μπόσης Κώστας, *Αη Στράτης – Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941*, Εκδόσεις: Ιστορικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1977

Νεφελούδης Βασίλης, *Αχτίνα Θ*, εκδόσεις: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2007

Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η εκλογική επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς 1936 – 1951 – Συνέχεις και ασυνέχειες» στο *Η Ελλάδα '36 – '46, Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμέλεια Χάγκεν Φλάϊσερ, Αθήνα, Εκδόσεις: Καστανιώτη, 2003

Οι αλύγιστοι της ταξικής πάλης – Έκθεση ντοκουμέντων και αρχειακού υλικού, εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 2016

Οικονόμου Νικόλαος, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος 35, Αθήνα, Εκδόσεις: Εκδοτική Αθηνών, επανέκδοση: Παραπολιτικά Εκδόσεις Α.Ε., 2015.

Παπαθανασίου Ιωάννα, «Αριστερά και δικτατορία» στο *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936 – 1941*, επιμέλεια: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, εκδόσεις: τα Νέα για τη σειρά έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, Αθήνα 2010

Παπαλοΐζος Κλέων, *Ιστοριογραφικά σημειώματα Κύπρος – Αίγυπτος – Ελλάδα*, Αθήνα 1977

Παππά Χριστίνα, *Φεμινισμός και Εκπαίδευση: η περίπτωση της Εφημερίδος των Κυριών*, Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2014 Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:
<https://ikee.lib.auth.gr/record/135845/files/GRI-2015-13787.pdf>

Παρτσαλίδου Αύρα, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, εκδόσεις: Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983

Πέϊν Στάνλεϊ, *Μια Ιστορία του Φασισμού 1914 – 1945*, μετάφραση Κώστας Γεώργας, εκδόσεις: Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000

Σαμίου Δήμητρα, «Όψεις της έμφυλης ιδιότητας του πολίτη στην Ελλάδα», στο *Το Φύλο στην Ιστορία – Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*, Εκδόσεις: Ασίνη, Αθήνα, 2015

Σταματάκης Νικηφόρος, *Η Ελλάδα τον 20^ο αιώνα 1930 – 1940*, Η Καθημερινή – Επτά Ημέρες, 7/11/1999

Σταυρίδης Ελευθέριος, *Τα παρασκήνια του ΚΚΕ*, εκδόσεις: Σύγχρονη Σκέψις, Αθήνα 1953

Ταμτάκος Γιάννης, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Εκδόσεις: Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη, 2004

Τζαμαλούκας Νίκος, *Ανάφη – Ένας Γολγοθάς της λευτεριάς – αναμνήσεις*, εκδόσεις: Ειρήνη, Αθήνα, 1975

Τζανάκη Δήμητρα, *Δούλα και Κυρά, Όψεις Εθνικισμού Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των Ρομαντικών Χρόνων 1836-1897*, Σαββάλας, Αθήνα 2007

Τρικαλινός Γιώργης, *Ανασκαλεύοντας τη χόβολη της μνήμης, οδοιπορικό μιας ζωής*, εκδόσεις: Σύγχρονη εποχή, Αθήνα, 1998

Τσακίρης Κυριάκος, *Σίκινος*, εκδόσεις: Οδυσσέας, Αθήνα, 1996

Τσιντζιλώνης Χρήστος, *ΟΚΝΕ 1922 – 1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο νέων*, Εκδόσεις: Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989

Φαρσακίδης Γιώργος, *Σε άνιση μάχη...*, Θεσσαλονίκη, 2012

Birtles Bert, *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, μτφ. Γιάννης Καστανάρας εκδόσεις: Φιλίστωρ, Αθήνα, 2002

Clogg Richard, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770 – 2000*, εκδόσεις: Κάτοπτρο, Αθήνα 2002

Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770 – 1923*, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2012

Hobsbawm Eric, *Η Εποχή των Άκρων – Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914 - 1991*, Εκδόσεις: Θεμέλιο, Αθήνα, 1997

Kenna Margaret, «Αντιφρονούντες και κοινωνική οργάνωση – Φυλακή, εξορία και στρατόπεδο συγκέντρωσης», στο *Η Ελλάδα '36 – '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, επιμέλεια: Χάγκεν Φλάισερ, εκδόσεις: Καστανιώτη, Αθήνα, 2003

Kenna Margaret, *Η κοινωνική οργάνωση της κοινωνίας – Πολιτικοί κρατούμενοι στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις: Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004

Αβδελά Έφη – Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985

Αρχείο εφημερίδων

Αθηναϊκά Νέα

Ελεύθερος Λόγος (Μυτιλήνη)

Εστία

Θάρρος (Δράμα)

Θεσσαλία (Βόλος)

Κήρυξ (Καβάλα)

Νεολόγος Πατρών

Νέος Κήρυξ (Μυτιλήνη)

Ριζοσπάστης

Σάμος

Ταχυδρόμος (Βόλος)

Ταχυδρόμος (Καβάλα)

Ιστοσελίδες:

<http://www.komep.gr/2016-teyxos-1/oi-alygistes-ths-taksikhs-palhs>

(πρόσβαση 5/8/2017)

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=897451> (πρόσβαση 15/01/2017)

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3661616> (πρόσβαση στις 15/01/2017)

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3774234>

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=6147887> (πρόσβαση 5/8/2017)

<http://www.alterthess.gr/content/o-makedonikos-vezoyvios-toy-dimitri-paylidi>

(πρόσβαση 10/02/2017)

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3661616> (πρόσβαση στις 15/01/2017)

<http://www.ikariamag.gr/ntokoymento-mia-antartissa-apo-tin-ikaria> (13/02/2017)

<http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=151718&ct=83&dt=01/06/2003>

(πρόσβαση 10/02/2017)

<http://www.emian.gr/2012/06/mariakaragiorgi> (πρόσβαση 10/02/2017)

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=3661616> (πρόσβαση στις 15/01/2017)

<http://www.mouseiodimokratias.gr/greek/exhibition3.asp>

<http://www.komep.gr/2011-teyxos-2/eisagogiko-shmeioma-sto-istoriko-yliko>

<http://kostasbasis.blogspot.gr/2013/08/blog-post.html>

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ



Η Αφροδίτη Αλεξανδρίδου που κρατάει
στην αγκαλιά της τη μικρή Κολεχτίβα. Δίπλα της ο
Απ. Στούμπος.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/2/1933, Σελίδα: 6

Η μικρή Κολεχτίβα Τσακμάκη κόρη της
Αφροδίτης Αλεξανδρίδου.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/9/1932, Σελίδα: 3



Η δασκάλα Σταματία Βιτσαρά.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 13/11/1932, Σελίδα: 3



Η χωροφυλακή οδηγεί στο τμήμα την Χρύσα Στεφάνου – Λαδοπούλου
και την Καλλιόπη Σκοτιδάκη.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 18/2/1933, Σελίδα: 1



Η Μαρίκα Παπαγεωργίου, 78 χρονών από το Αργίνιο.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 7/12/1933, Σελίδα: 1

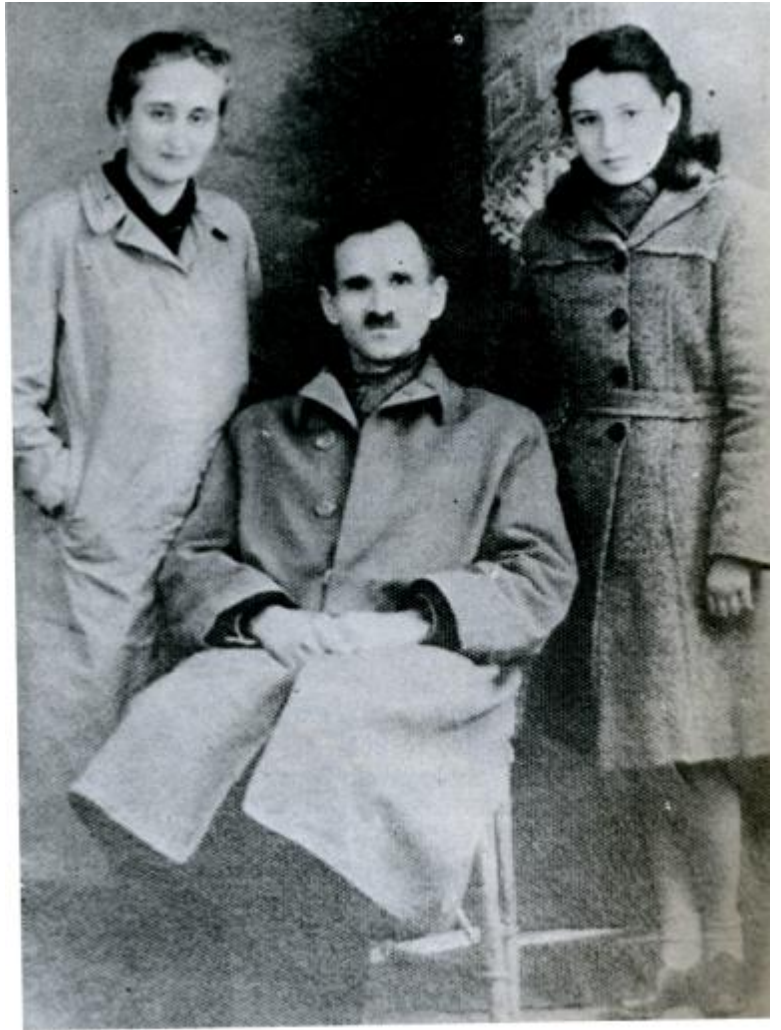


Η Στυλιανή Πίτσιου, σύζυγος του Ευάγγελου Πίτσιου. με τα δύο τους παιδιά.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 27/12/1935, Σελίδα: 3

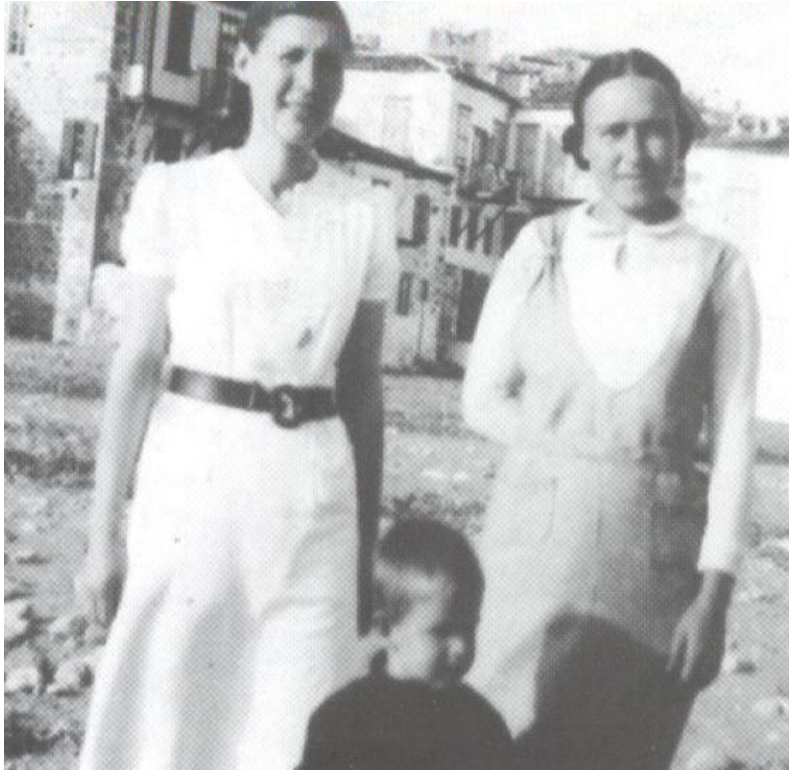
Η Μαρία Τσούνη από το Φραντάτο Ικαρίας.
Ριζοσπάστης, Φύλλο: 4/1/1936, Σελίδα: 3



Η Καίτη Νισυρίου - Ζεύγου με τον
Γιάννη Ζεύγο ή Ταλαγάνη και την
κόρη του Ρωξάνη το 1946.
Πηγή: <https://thessmemory.wordpress.com>



Η Ηλέκτρα Αποστόλου με την κόρη της
Αγνή.
Πηγή: Εξώφυλλο από το βιβλίο του Κώστα
Μπίρκα, *Ηλέκτρα Αποστόλου*.



Η Κλεονίκη Κιουπτσή, στα αριστερά, με το μικρό γιο της Μανωλάκη και την συνεξόριστη της Ελένη Αμπατζή στον Αϊ – Στράτη.
Πηγή: από το βιβλίο του Γιώργου Φαρσακίδη, *Σε άνιση μάχη...* (σελ 31).



Εξόριστες στην Ανάφη. Από τα αριστερα προς τα δεξια είναι: η Μαργαρίτα Κωτσάκη, η Παναγιώτα ή Αθανασία Καναρία, η Αναστασία Νικολαΐδη και η Αθανασία Τσακίρη.
Πηγή: από το βιβλίο της Margaret Kenna, ο.π., (σελ 107).



Η Χρύσα Χατζηβασιλείου

Πηγή: <http://original-fippak.blogspot.gr/2010/04/1900-1974.html>



Εξόριστοι στην Ανάφη. Στο νερό βρίσκεται η Ειρήνη Σκαλίδου και στο βράχο η Ηλέκτρα Αποστόλου.

Πηγή: από το βιβλίο της Margaret Kenna, ο.π.,(σελ 105).



Εξόριστες στην Ανάφη. Από τα αριστερα προς τα δεξια είναι: η Μαργαρίτα Κωτσάκη και πιθανώς η Αθανασία Τσακίρη και η Ελισάβετ Ηλιάδου - Ζαγουρτζή.
Πηγή: από το βιβλίο της Margaret Kenna, ο.π.,(σελ 107).



Εξόριστοι στην Ανάφη. Η καλλιτεχνική ομάδα. Στο κέντρο είναι η Αναστασία Νικολαΐδου και η Μαργαρίτα Κωτσάκη.
Πηγή: από το βιβλίο της Margaret Kenna, ο.π.,(σελ 103).



Η Μαργαρίτα Κωτσάκη στην
Ανάφη



Η Μαρία Καραγιώργη Γυφτοδήμου
Πηγή:
<http://www.emian.gr/2012/06/mariakaragiorgi/>



Η πρώτη ομάδα εξορίστων του Μ εταξά στην Ανάφη. Στο κέντρο διακρίνεται η Μαρία Σβώλου, η όποια δεν ήταν τυπικά εξόριστη, αλλά είχε ακολουθήσει το συζυγό της, και πίσω της η Αναστασία Νικολαΐδου.

Πηγή: από το βιβλίο της Margaret Kenna, ο.π.,(σελ 59).



Εξόριστοι στην Ανάφη, Δεκέμβριος 1935. Στο κέντρο είναι η Αναστασία Νικολαΐδου.

Πηγή: από το βιβλίο της Margaret Kenna, ο.π.,(σελ 49).



Οι εξόριστοι της Κιμώλου το 1938. Από αριστερά προς τα δεξιά: Μαργαρίτα Κωτσάκη, Λευτέρης Αποστόλου, Ροδή – Θεανώ Κάτου, Βασιλεία Παπαρήγα, Χρύσα Χατζηβασιλείου, Κώστας Καραγεώργης, Σουλτάνα Καραμπίνη,. Καθισμένοι: Αθανασία Κανάρια, Μιλτιάδης Πορφυρογένης, Βάσω Ζαχαριάδου.
Πηγή: από το βιβλίο της Μαργαρίτας Κωτσάκη, ο.π.,(σελ 21)



Η Μέλπω Δημητρακοπούλου – Γεωργιάδου.
Πηγή: από το βιβλίο του Κώστα Μπίρκα ,
Σελίδες του αγώνα (ηρωικό χρονικό της 15ετίας 1935 – 1950) – Κάτων απ' τη μπότα της δικτατορίας, τόμος Α, εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα, 1966, (σελ 257)



Οι αδερφές Κατίνα και Άννα Σαμαραδέλη στη Σίφνο το 1938. Έπειτα την Κατίνα την έστειλαν στην Κίμωλο και την Άννα στην Ίο.

Πηγή: από το βιβλίο του Κώστα Μπίρκα , *Κάτω απ' τη μπότα της δικτατορίας 1936 – 1940*, (σελ 606)

Η Συραγώ Μπεφάνη

Πηγή: από το βιβλίο του Θανάση Βογιατζή , *1936 – Η πάλη των τάξεων* (σελ 228)

